

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

К. Ель Гуессаб

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ФІЛОСОФСЬКОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

Методичні рекомендації
до самостійної роботи для здобувачів
ступеня вищої освіти бакалавра
спеціальності «Філософія»
освітньо-професійної програми «Європейські філософські студії і креативні
індустрії»

Затверджено
вченою радою ЗНУ
Протокол № ____ від _____ р.

Запоріжжя
2026

УДК 141.7:316(076.5)
Е56

Ель Гуессаб К. Теорія і практика філософської аргументації : методичні рекомендації до самостійної роботи для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Філософія» освітньо-професійної програми «Європейські філософські студії і креативні індустрії». Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2026. 119 с.

Запропоновані методичні рекомендації до самостійної роботи містять питання з кожної теми курсу, що винесена на самостійне опрацювання; перелік ключових термінів і понять (теза, аргумент, демонстрація, логічна помилка, софізм, еристика, критичне мислення та інших), які необхідно засвоїти; методичні вказівки до самостійного вивчення питань та виконання творчих завдань.

Видання допоможе набути вміння аналізувати складні соціально-культурні процеси, застосовувати на практиці методи критичного мислення та логічного аналізу; проводити світоглядну експертизу сучасних концепцій розвитку суспільства. Для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра «Філософія», освітньо-професійної програми «Європейські філософські студії і креативні індустрії».

Рецензент

О.П. Масюк, доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, публічного управління і соціальної роботи.

Відповідальний за випуск

Т.І. Бутченко, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, публічного управління і соціальної роботи.

ВСТУП

Для сучасного етапу розвитку глобалізованого світу та інтеграції України в європейський інтелектуальний простір характерним є зростання вимог до культури мислення, логічної послідовності та переконливості публічного дискурсу. Успішна реалізація фахівця в галузі креативних індустрій та філософських студій неможлива без оволодіння мистецтвом обґрунтування власних думок та критичного аналізу чужих концепцій.

Майбутні бакалаври філософії повинні не лише знати історію ідей, а й володіти сучасними методологічними інструментами аргументації, вміти викладати власні міркування послідовно, логічно та аргументовано, що є фундаментом професійної діяльності. Світовий досвід, зокрема країн ЄС, підтверджує: здатність до конструктивного діалогу та ефективної комунікації є ключовим фактором подолання міжкультурних конфліктів та розвитку інноваційно-креативного середовища.

Дисципліна «**Теорія і практика філософської аргументації**» належить до циклу професійної підготовки.

Метою вивчення навчальної дисципліни є формування у здобувачів системи теоретичних знань про структуру, правила та види аргументації, а також набуття практичних навичок ведення інтелектуальних дискусій на засадах діалогу, відкритості й толерантності.

Основними завданнями вивчення дисципліни є:

- вивчення теоретичних засад філософської еристики та логічного аналізу міркувань;
- опанування методів та підходів аргументації, що застосовуються у професійній філософській діяльності;
- розвиток здатності аналізувати та коментувати літературу з філософської та загальногуманітарної проблематики з виявленням аргументаційних стратегій;
- формування навичок виявлення логічних помилок та маніпулятивних технік у текстах і промовах;
- набуття досвіду адаптації складних філософських ідей до реалізації у культурних практиках через переконливу комунікацію.

Успішне опанування курсу сприятиме формуванню у студентів навичок реферування та систематизованого огляду літератури, вміння робити ґрунтовні смислові узагальнення та висновки. Після вивчення дисципліни здобувач зможе ефективно працювати з інформацією, добираючи її з різних джерел та критично інтерпретуючи для розв'язання професійних завдань.

Вивчення кожної теми курсу базується на принципах академічної доброчесності та поваги до інтелектуальної власності. Навчальний матеріал для самостійного засвоєння орієнтований на розвиток здатності до саморозвитку та системного мислення, що допоможе випускникам стати фахівцями, здатними генерувати інноваційні філософські смисли.

Відповідно до освітньо-професійної програми заплановано досягнення таких **компетентностей**:

- здатність до абстрактного мислення, аналізу і синтезу; здатність до пошуку та аналізу інформації з різних джерел; здатність бути критичним і самокритичним; цінування та повага різноманітності та мультикультурності.

- здатність викладати міркування послідовно, логічно, систематично та аргументовано; здатність оперувати філософською термінологією для розв'язання професійних завдань; здатність брати участь в інтелектуальних дискусіях на засадах діалогу, відкритості й толерантності ; здатність вирішувати міжкультурні конфлікти та налагоджувати творчий діалог.

Згідно з вимогами програми студенти повинні досягти таких результатів навчання:

- вміти аналізувати міркування та робити ґрунтовні смислові узагальнення;

- мати навички ведення інтелектуальних дискусій та написання філософських текстів;

- вміти застосовувати філософські знання в різних сферах життєдіяльності та адаптувати ідеї для соціально-проектної реалізації;

- здійснювати філософську рефлексію проблем глобалізації, культурної багатоманітності та свободи у галузі креативних індустрій.

Методологічною базою дисципліни є логіка, теорія аргументації, герменевтика та комунікативна філософія. Курс тісно пов'язаний з дисциплінами «Історія світової філософії», «Логіка», «Етика» та «Філософія культури».

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Змістовий модуль 1. Зasadничі аспекти теорії і практики філософської аргументації.....	6
Тема 1. Предмет і історія еристики.....	6
Тема 2. Аналіз аргументації.....	9
Тема 3. Форма аргументації.....	12
Тема 4. Структура аргументації.....	15
Змістовий модуль 2. Форми та закони мислення в аргументативному дискурсі	
Тема 5. Поняття як форма думки.....	18
Тема 6. Визначення логічної операції над поняттями.....	21
Тема 7. Судження як форма мислення.....	24
Тема 8. Закони мислення.....	27
Змістовий модуль 3. Види аргументації.....	30
Тема 9. Аргументація доказова та недоказова.....	30
Тема 11. Непряма критика як обґрунтування антитези.....	36
Тема 12. Правила і помилки в аргументації та критиці.....	39
Змістовий модуль 4. Критичне мислення.....	42
Тема 13. Поняття критичного мислення.....	42
Тема 14. Особливості критичного мислення.....	45
Тема 15. Методи критичного мислення.....	48
Тема 16. Критичне навчання.....	52
Змістовий модуль 5. Види демонстрації в процесі аргументування та правила її побудови.....	54
Тема 17. Умовиводи як базовий елемент аргументації.....	55
Тема 18. Демонстрація у формі дедукції.....	57
Тема 19. Демонстрація у формі індукції.....	60
Тема 20. Аналогічна демонстрація.....	63
Змістовий модуль 6. Діалог як форма аргументації. запитання та відповіді.....	67
Тема 21. Сутність комунікації та її роль у суспільстві.....	67
Тема 22. Емпірична та теоретична аргументація.....	70
Змістовий модуль 7 Аргументація і цінності.....	73
Тема 23. Цінності і епістемологія.....	73
Тема 24. Аргументація в суперечці.....	76
Змістовий модуль 8. Критичне мислення.....	80
Тема 25. Проблема визначення поняття «критичне мислення».....	80
Тема 26. Фази побудови навчання і розвитку критичного мислення: фаза актуалізації, фаза побудови знань, фаза консолідації.....	83
Тема 27. Методи критичного мислення Алгоритм критичного мислення, основні фази: аналіз, розуміння, оцінка, критика.....	87
ГЛОСАРІЙ.....	91
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	116
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.....	118

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

ЗАСАДНИЧІ АСПЕКТИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ФІЛОСОФСЬКОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

Тема 1. Предмет і історія еристики

Мета: З'ясувати специфіку еристики як мистецтва суперечки, визначити її місце в системі філософського знання та простежити історичну еволюцію від античності до сучасності. Метою є формування розуміння аргументації не лише як логічної процедури, а й як засобу переконання. Оволодіння знаннями про витоки еристики сприяє розвитку навичок культури дискусії, критичного сприйняття маніпуляцій та етичного ведення полеміки.

Питання для самостійного вивчення:

1. Етимологія та визначення поняття «еристика».
2. Співвідношення еристики, діалектики та софістики в античній філософії.
3. Роль Протагора та Горгія у становленні теорії аргументації.
4. Сократичний діалог як метод пошуку істини.
5. Сучасна еристика в контексті теорії комунікації.

Перелік ключових термінів і понять з теми: Аргументація, еристика, діалектика, софістика, риторика, диспут, полеміка, дискусія, переконання, логос, Етос, пафос, теза, аргумент, маніпуляція.

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання слід звернути увагу на етимологію терміну «еристика», що походить від імені грецької богині чвари Ериди. Важливо зрозуміти подвійну природу еристики: як мистецтва вести суперечку для досягнення істини та як техніки перемоги над опонентом будь-якою ціною.

У другому питанні необхідно розмежувати еристику з суміжними дисциплінами. Слід усвідомити, що на відміну від логіки, яка орієнтована на формальну правильність, еристика фокусується на психологічному та мовленнєвому впливі. Порівняйте підходи софістів, які вважали за мету перемогу, та Сократа, який вбачав у діалозі шлях до знання.

У третьому питанні необхідно проаналізувати спадщину софістів. Зосередьтеся на тезі Протагора про те, що про кожен річ можна висловити два протилежних судження. Це допоможе зрозуміти витоки релятивізму в теорії аргументації та значення «міри людини» у виборі аргументів.

У четвертому питанні необхідно розглянути логічну структуру античної суперечки. Опрацюйте поняття «софізм» як навмисну помилку та «паралогізм» як ненавмисну. Важливо простежити, як Арістотель у праці «Топіка» систематизував правила ведення діалогу, що стало фундаментом для майбутньої теорії аргументації.

У п'ятому питанні важливо визначити актуальність еристики сьогодні. Зверніть увагу на трансформацію класичної еристики в сучасні теорії медіа-

дискурсу та політичну комунікацію. Необхідно продемонструвати, як знання еристичних прийомів допомагає розпізнавати сучасні інформаційні маніпуляції та формувати власну обґрунтовану позицію під час публічних виступів.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 4, 6, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Підготовка есе:** «Софістика – це шлях до омани чи поштовх до розвитку логічного мислення?» Проаналізуйте історичне значення софістики, використовуючи приклади відомих парадоксів. Обґрунтуйте свою позицію щодо того, чи є припустимим використання софізмів у сучасній професійній дискусії.
2. **Аналітична таблиця:** Складіть порівняльну характеристику дискусії, полеміки та диспуту. Визначте критерії порівняння: мета комунікації, засоби, ставлення до опонента, очікуваний результат. Наведіть приклади ситуацій, де кожен з цих видів аргументативного процесу є найбільш доречним.
3. **Практичний кейс:** Оберіть відому історичну або літературну суперечку (наприклад, діалоги Сократа або дебати політичних лідерів). Проаналізуйте використані в ній еристичні прийоми. Визначте, які з них були спрямовані на пошук істини, а які – на психологічний тиск. Оцініть ефективність аргументації кожного учасника.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота повинна бути структурованою відповідно до кожного виду завдання (есе, таблиця, кейс-аналіз) із чітким виділенням вступу, основної частини та висновків. В есе необхідно сформулювати власну аргументовану позицію, уникаючи описовості без аналізу.
2. Аналітичні матеріали (зокрема таблиця порівняння) мають базуватися на чітко визначених критеріях і демонструвати логічну узгодженість, коректність термінології та здатність до узагальнення. Приклади повинні бути релевантними та обґрунтованими.
3. У практичному кейсі необхідно здійснити глибокий аналіз еристичних прийомів із розмежуванням аргументації, спрямованої на пошук істини, та маніпулятивних технік. Оцінка ефективності має спиратися на логічні критерії, а не лише на суб'єктивні судження.
4. Робота повинна відповідати академічним вимогам: дотримання норм наукового стилю, грамотність, належне оформлення (шрифт, інтервал, посилання на джерела). Рекомендується використовувати як базову, так і додаткову наукову літературу для поглиблення розуміння еристики та її історичного розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Як історично виникло поняття еристика в контексті античної культури?
2. Які головні відмінності існують між еристикою та класичною формальною логікою?
3. Чому софісти вважали перемогу в суперечці важливішою за об'єктивну істину?
4. У чому полягає сутність сократичного методу ведення філософського діалогу?
5. Які основні функції виконує еристика у сучасному демократичному суспільстві?
6. Яким чином Арістотель класифікував способи переконання в античній риторичі?
7. У чому полягає небезпека використання еристичних прийомів у науковій дискусії?
8. Як співвідносяться між собою поняття еристика, діалектика та софістика?
9. Які етичні норми мають обмежувати використання засобів еристичного впливу?
10. Чому знання еристики є необхідним елементом сучасної критичної освіти?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Як називали в Давній Греції професійних вчителів мудрості та красномовства?
а) софісти; б) епікурейці; в) стоїки; г) скептики.
2. Яка дисципліна вивчає мистецтво ведення суперечки з метою перемоги?
а) етика; б) еристика; в) естетика; г) онтологія.
3. Хто з філософів вважав діалог основним засобом пізнання істини?
а) Сократ; б) Горгій; в) Протагор; г) Гіппій.
4. Яке поняття означає навмисну помилку, що видається за істину?
а) аксіома; б) софізм; в) паралогізм; г) гіпотеза.
5. Як називається суперечка, що має на меті досягнення істини?
а) полеміка; б) дискусія; в) сварка; г) дебати.
6. Хто є автором відомої праці «Еристика, або мистецтво перемагати»?
а) Кант; б) Гегель; в) Шопенгауер; г) Ніцше.
7. Яка функція аргументації спрямована на зміну переконань іншої людини?
а) пізнавальна; б) комунікативна; в) переконувальна; г) нормативна.
8. Що в перекладі з грецької мови буквально означає термін еристика?
а) любов до мудрості; б) мистецтво суперечки; в) вчення про буття; г) теорія пізнання.
9. Який тип суперечки передбачає войовниче відстоювання лише своєї позиції?

а) діалог; б) полеміка; в) консенсус; г) бесіда.

10. Яка риса є визначальною для еристичного підходу до аргументації?

а) об'єктивність; б) прагматизм; в) нейтральність; г) догматизм.

Тема 2. Аналіз аргументації

Мета: Сформувати систему знань про логіко-когнітивні процедури аналізу аргументативних текстів та виступів. Мета полягає у навчанні студента розпізнавати приховані складники аргументації, відокремлювати фактичні дані від оціночних суджень та реконструювати логічну схему переконання. Оволодіння методикою аналізу дозволяє підвищити рівень сприйняття складної інформації та розвинути здатність до деконструкції маніпулятивних стратегій.

Питання для самостійного вивчення:

1. Поняття аналізу аргументації та його етапи.
2. Виявлення неявно виражених елементів (імпліцитні аргументи).
3. Визначення точок зору та їх класифікація.
4. Процедура реконструкції аргументативного дискурсу.
5. Діаграмний метод представлення структури аргументів.

Перелік ключових термінів і понять з теми: Аналіз, деконструкція, точка зору, імпліцитність, експліцитність, засновки, висновок, контекст, пресупозиція, реконструкція, інтерпретація, аргументативний текст, дискурс, логічна схема, когнітивна установка.

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання слід звернути увагу на відмінність між формально-логічним та прагма-діалектичним аналізом тексту. Важливо розуміти, що аргументація завжди має адресата, тому аналіз повинен враховувати не лише істинність тверджень, а й їхню прийнятність для аудиторії.

У другому питанні доцільно розглянути феномен «ентимеми» – скороченого умовиводу, де один із засновків пропущений. Студент має навчитися відновлювати ці приховані елементи, оскільки саме в них часто криються логічні помилки або маніпулятивні пастки.

У третьому питанні необхідно проаналізувати природу точок зору. Слід розрізняти позитивну, негативну та нейтральну позиції. Важливо зрозуміти, що суперечка починається лише тоді, коли виникає сумнів щодо висунутого твердження, що і стає предметом подальшого аналізу.

У четвертому питанні необхідно зосередитися на правилах логічної реконструкції. При аналізі слід відкидати зайву інформацію (повтори, емоційні вигуки), залишаючи лише ті речення, що виконують функцію обґрунтування. Це дозволяє побачити «скелет» аргументації та оцінити його міцність.

У п'ятому питанні важливо освоїти графічні методи аналізу. Використання стрілок та блоків для візуалізації зав'язків між тезою та аргументами значно полегшує розуміння складних багаторівневих доведень. Оцініть, як структура тексту впливає на його переконливість для різних типів слухачів.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 4, 5, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Аналітична вправа:** Оберіть статтю з відомого видання та виділіть у ній головну тезу та систему аргументів. Оформіть це у вигляді логічної схеми.
2. **Творче завдання:** Перетворіть повний аргументативний текст на ентимему. Поясніть, які саме засновки ви приховали і чому це може бути вигідним для промовця.
3. **Кейс-стаді:** Проаналізуйте рекламне повідомлення на предмет прихованих пресупозицій. Визначте, на які цінності та знання аудиторії спирається автор без їхнього прямого озвучування.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота повинна бути чітко структурована відповідно до кожного із запропонованих завдань (аналітичного, творчого та кейс-стаді), із виокремленням підзаголовків і логічною послідовністю викладу матеріалу.
2. Під час виконання аналітичних і кейсових завдань необхідно демонструвати вміння виділяти ключові тези, аргументацію та приховані смислові елементи; результати аналізу мають бути оформлені у вигляді схем, таблиць або чітко структурованих пояснень.
3. Творчі завдання слід виконувати з обов'язковим поясненням застосованих трансформацій (зокрема, скорочення аргументації до ентими), із обґрунтуванням логіки приховування засновків та їхнього впливу на сприйняття аудиторією.
4. Робота повинна відповідати академічним вимогам: грамотність, чіткість формулювань, дотримання норм оформлення (шрифт, інтервал, структура), а також використання наукових і публіцистичних джерел для підтвердження власних висновків.

Питання для самоконтролю:

1. Що є головним об'єктом аналізу в процесі вивчення філософської аргументації?
2. Як правильно ідентифікувати головну тезу в заплутаному та складному тексті?

3. Чому важливо враховувати контекст під час аналізу конкретної точки зору?
4. Які існують основні ознаки імпліцитних засновків у живому мовленнєвому спілкуванні?
5. У чому полягає різниця між змістовною та формальною реконструкцією аргументації?
6. Які переваги дає діаграмний метод аналізу складних структур логічного висновку?
7. Як відрізнити аргументативний текст від простого інформаційного повідомлення чи опису?
8. Що таке пресупозиція і яку роль вона відіграє в розумінні аргументу?
9. Які критерії використовуються для оцінки прийнятності аргументів для певної аудиторії?
10. Чому аналіз аргументації вважається необхідним етапом перед початком будь-якої критики?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Який термін означає відновлення повної структури аргументації з пропущеними елементами?
а) індукція; б) реконструкція; в) дедукція; г) абдукція.
2. Як називається вихідне твердження, яке вимагає обґрунтування або спростування в суперечці?
а) аргумент; б) теза; в) демонстрація; г) силогізм.
3. Що з переліченого є формою аргументації з прихованим засновком?
а) софізм; б) ентимема; в) тавтологія; г) аксіома.
4. Який етап аналізу передбачає усунення з тексту неаргументативних мовленнєвих актів?
а) додавання; б) трансформація; в) елімінація; г) перестановка.
5. Як називається позиція учасника дискусії щодо висунутого твердження (за чи проти)?
а) догма; б) точка зору; в) гіпотеза; г) постулат.
6. Який елемент аргументації відповідає на питання «Чим ви можете це підтвердити?»
а) висновок; б) аргумент; в) ілюзія; г) метафора.
7. Аналіз аргументації за змістом називається:
а) синтаксичним; б) семантичним; в) прагматичним; г) фонетичним.
8. Виявлення імпліцитних елементів – це пошук інформації, яка виражена:
а) відкрито; б) приховано; в) письмово; г) офіційно.
9. Який графічний символ зазвичай поєднує аргумент із тезою в діаграмах?
а) коло; б) квадрат; в) стрілка; г) крапка.
10. Головною метою аналізу аргументації у філософії є:

а) вивчення мови; б) перевірка логічності; в) опис природи; г) аналіз історії.

Тема 3. Форма аргументації

Мета: Розкрити логічну природу форми аргументації (демонстрації) як способу зв'язку між тезою та аргументами. Метою є вивчення різних типів логічного слідування, аналіз дедуктивних, індуктивних та традитивних моделей міркування. Студенти мають навчитися обирати оптимальну форму викладу залежно від аудиторії та предмета суперечки, що забезпечує логічну валідність висновків та підвищує загальну переконливість філософського дискурсу.

Питання для самостійного вивчення:

1. Поняття логічної форми аргументації та її роль у доведенні.
2. Дедукція як найбільш досконала форма демонстрації.
3. Специфіка індуктивної аргументації у гуманітарних науках.
4. Аргументація у формі аналогії: можливості та обмеження.
5. Поняття «логічного слідування» та умови його реалізації.

Перелік ключових термінів і понять з теми: Демонстрація, логічна форма, дедукція, індукція, традиція, аналогія, логічне слідування, валідність, модус, силогізм, імовірність, достовірність, зв'язка, засновок, висновок.

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання важливо усвідомити, що аргументація – це не просто набір фактів, а певна структура. Форма аргументації (або демонстрація) показує, як саме ми переходимо від знання аргументів до знання тези. Слід розуміти, що помилка в формі може зробити беззмістовною навіть ту аргументацію, де всі факти є істинними.

У другому питанні необхідно зосередитися на дедукції. Це форма, де висновок випливає із засновків з логічною необхідністю. Вивчіть правила категоричного силогізму. Зрозумійте, чому дедукція вважається «золотим стандартом» у філософських текстах, де важливо отримати достовірне, а не просто ймовірне знання.

У третьому питанні проаналізуйте індукцію. На відміну від дедукції, тут ми йдемо від часткових фактів до загальних висновків. Слід розрізняти повну та неповну індукцію. В гуманітарній сфері повна індукція можлива рідко, тому важливо навчитися підвищувати ступінь імовірності висновків через відбір типових прикладів.

У четвертому питанні необхідно розглянути аргументацію за аналогією. Це перехід від знання про один предмет до знання про інший на основі їхньої подібності. Важливо пам'ятати, що аналогія є лише підготовчим етапом доведення і потребує додаткової перевірки, оскільки зовнішня подібність не завжди означає внутрішню тотожність.

У п'ятому питанні необхідно закріпити поняття логічного слідування. Це такий зв'язок між А та Б, при якому неможливо, щоб А було істинним, а Б – хибним. Навчіться розпізнавати «уявне слідування», коли промовець використовує слова «отже», «таким чином», але логічного зв'язку між його словами насправді немає.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 1, 3, 5].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Логічний конструктор:** Побудуйте три різні форми аргументації (дедуктивну, індуктивну та за аналогією) для підтримки тези «Освіта є ключем до свободи». Порівняйте їхню силу.
2. **Аналіз тексту:** Знайдіть у творах Платона фрагмент, де використовується аналогія. Оцініть, наскільки обґрунтованим є такий перехід і які ознаки предметів порівнюються.
3. **Критичне есе:** «Ризики індуктивного узагальнення у філософії». Розгляньте проблему «чорного лебедя» (Н. Талеб) як приклад обмеженості індуктивної форми аргументації.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. **Структурування роботи.** Робота повинна бути чітко поділена на розділи відповідно до кожного завдання (логічний конструктор, аналіз тексту, критичне есе). У межах першого завдання доцільно окремо виділити дедуктивну, індуктивну аргументацію та аргументацію за аналогією з подальшим порівнянням їхньої сили.
2. **Обґрунтованість і логічна коректність.** Усі форми аргументації мають бути побудовані з дотриманням логічних правил (послідовність, несуперечливість, достатність підстав). Порівняння сили аргументів повинно спиратися на чіткі критерії (достовірність висновку, залежність від передумов, ступінь узагальнення).
3. **Робота з джерелами та аналіз.** Під час аналізу текстів необхідно точно ідентифікувати фрагмент, коректно його інтерпретувати та пояснити, які саме ознаки порівнюються в аналогії. У критичному есе слід використовувати концепцію «чорного лебедя» як приклад обмеженості індукції, спираючись на наукові або філософські джерела.
4. **Оформлення та академічні вимоги.** Робота повинна бути оформлена відповідно до стандартів навчальних робіт (структурованість, грамотність, єдиний стиль викладу). Необхідно використовувати наукову термінологію, уникати необґрунтованих тверджень і за можливості посилатися на рекомендовану та додаткову літературу.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке демонстрація у структурі аргументації та які її основні функції?
2. Чому дедуктивний умовивід вважається формою, що гарантує істинність висновку при істинних засновках?
3. У чому полягає відмінність між повною та неповною індукцією в аргументації?
4. Які існують умови для підвищення ступеня ймовірності висновку в індуктивному міркуванні?
5. На основі чого будується логічний висновок у формі аналогії між предметами?
6. Які типові помилки виникають при неправильній побудові дедуктивного силогізму в дискусії?
7. Що таке «традукція» і чим вона відрізняється від дедукції та індукції?
8. Як розпізнати відсутність логічного зв'язку між аргументом та висунутою тезою?
9. Чому у філософській аргументації часто віддають перевагу дедуктивним методам викладу матеріалу?
10. Як форма аргументації впливає на психологічне сприйняття промови слухачами або опонентом?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Як називається логічний зв'язок між тезою та аргументами у доведенні?
а) теза; б) демонстрація; в) засновок; г) модальність.
2. Яка форма аргументації забезпечує отримання достовірного, необхідного знання?
а) неповна індукція; б) дедукція; в) аналогія; г) метафора.
3. Перехід від знання про окремі факти до загального положення – це:
а) дедукція; б) індукція; в) аналогія; г) абдукція.
4. Умовивід за аналогією належить до логічних форм, які дають:
а) істину; б) ймовірність; в) хибу; г) аксіому.
5. Яка помилка виникає при відсутності логічного зв'язку між аргументами і тезою?
а) підміна тези; б) не слідує; в) хибна підстава; г) коло в доведенні.
6. Логічна форма, де засновки та висновок мають однаковий ступінь загальності:
а) дедукція; б) індукція; в) традукція; г) редукція.
7. Скільки засновків зазвичай містить простий категоричний силогізм як форма дедукції?
а) один; б) два; в) три; г) п'ять.
8. Помилка «поспішне узагальнення» найчастіше зустрічається у процесі застосування:
а) дедукції; б) індукції; в) аналогії; г) дефініції.

9. Яке слово вказує на перехід від аргументів до тези в тексті?

а) можливо; б) отже; в) колись; г) навряд чи.

10. Валідність аргументації – це її відповідність правилам і нормам:

а) етики; б) логіки; в) граматики; г) естетики.

Тема 4. Структура аргументації

Мета: Вивчити внутрішню будову аргументативного процесу, визначивши його обов'язкові компоненти: тезу, аргументи та демонстрацію. Метою є навчити студентів чітко формулювати предмет доведення, добирати релевантні та істинні підстави, а також вибудовувати послідовний ланцюг міркувань. Розуміння структури дозволяє деконструювати аргументацію опонента, виявляти слабкі ланки та створювати власні логічно стійкі філософські концепції.

Питання для самостійного вивчення:

1. Складові частини аргументації: теза, аргументи, демонстрація.
2. Види тез: прості та складні, описові та оціночні.
3. Класифікація аргументів: факти, визначення, аксіоми, раніше доведені закони.
4. Поняття «поля аргументації» та контекстуальні умови.
5. Пропонент, опонент та аудиторія як суб'єкти структури аргументації.

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Теза, аргумент, підстава, демонстрація, пропонент, опонент, аудиторія, поле аргументації, контраргумент, спростування, доведення, логічна структура, засновок, висновок, переконання.*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання слід засвоїти «тріаду» аргументації. Теза – це положення, яке ми хочемо довести. Аргументи – це інструменти, якими ми користуємося. Демонстрація – це шлях від інструментів до мети. Спробуйте навести приклад короткої фрази та розкласти її на ці три компоненти.

У другому питанні зверніть увагу на вимоги до тези. Вона має бути чіткою, ясною та залишатися незмінною протягом усього процесу доведення. У філософських дискусіях часто виникає помилка «підміни тези», коли через нечіткість формулювань сторони починають сперечатися про різні речі.

У третьому питанні необхідно вивчити види аргументів. Найсильнішими вважаються факти, перевірені досвідом. Однак у філософії ми часто використовуємо визначення понять та аксіоми. Важливо, щоб аргументи були істинними незалежно від тези, інакше виникає помилка «кола в доведенні».

У четвертому питанні розгляньте поняття «поля аргументації». Це сукупність знань, вірувань та цінностей, які поділяють учасники суперечки. Аргумент, який діє в науковому середовищі, може бути неефективним у релігійній дискусії. Вміння визначати межі цього поля є ознакою високої культури мислення.

У п'ятому питанні проаналізуйте роль суб'єктів. Пропонент висуває тезу, опонент її критикує. Проте головним у структурі часто є «третій елемент» – аудиторія, на переконання якої спрямовані зусилля обох сторін. Зрозумійте, як структура аргументації змінюється залежно від того, перед ким ви виступаєте.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 2, 4, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Структурний аналіз:** Візьміть фрагмент будь-якої філософської праці (наприклад, Р. Декарта) та виділіть у тексті тезу, основні аргументи та спосіб демонстрації. Оцініть їхню взаємопов'язаність.
2. **Творча вправа:** Сформулюйте одну й ту саму тезу для трьох різних аудиторій (школярів, колег-філософів, політиків). Змініть набір аргументів, зберігаючи логічну структуру.
3. **Схема аргументації:** Намалюйте графічну схему складної аргументації, де одна теза підтримується декількома підпорядкованими аргументами, кожен з яких має своє власне обґрунтування.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. **Структурованість виконання.** Робота повинна бути чітко поділена відповідно до пунктів завдання (структурний аналіз, творча вправа, схема аргументації). У кожному пункті необхідно явно виокремлювати тезу, аргументи та спосіб їх обґрунтування.
2. **Логічна обґрунтованість.** Усі висновки мають базуватися на проведеному аналізі: слід показати зв'язок між тезою та аргументами, оцінити їхню узгодженість, а також продемонструвати розуміння логічної структури аргументації.
3. **Адаптація аргументації.** При виконанні творчого завдання необхідно чітко продемонструвати зміну аргументів залежно від аудиторії, зберігаючи при цьому логічну цілісність і послідовність структури (теза → аргументи → висновок).
4. **Візуалізація та оформлення.** Графічна схема аргументації має бути зрозумілою, ієрархічно впорядкованою та відображати підпорядкованість аргументів. Загалом робота повинна відповідати академічним вимогам (охайність, грамотність, коректне оформлення), із можливим використанням наукових джерел для підсилення аналізу.

Питання для самоконтролю:

1. Які три елементи складають обов'язковий логічний каркас будь-якої аргументації?
2. Як правильно сформулювати тезу, щоб уникнути неоднозначності під час її обговорення?
3. Які вимоги висуваються до аргументів у науковій та філософській дискусії?
4. Що таке «автономне обґрунтування аргументів» і чому воно є критично важливим?
5. У чому полягає різниця між аргументами-фактами та аргументами-авторитетами?
6. Яку роль у структурі аргументації відіграє «поле аргументації» (спільні засновки)?
7. Як зміна опонента може вплинути на вибір структури та засобів вашого доведення?
8. Що станеться зі структурою аргументації, якщо демонстрація виявиться логічно хибною?
9. Які існують види складних структур аргументації (послідовна, паралельна, змішана)?
10. Чому важливо відокремлювати суб'єктивні мотиви пропонента від об'єктивної структури його доказів?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Твердження, істинність якого необхідно довести в ході аргументації, – це:
а) аргумент; б) теза; в) демонстрація; г) заперечення.
2. Судження, за допомогою яких обґрунтовується істинність тези, називаються:
а) посилками; б) аргументами; в) наслідками; г) висновками.
3. Хто в структурі суперечки висуває та відстоює певну тезу?
а) опонент; б) пропонент; в) арбітр; г) референт.
4. Вимога «теза повинна бути істинною» є:
а) обов'язковою; б) неможливою (вона лише доводиться); в) необов'язковою; г) помилковою.
5. Логічна помилка «коло в доведенні» пов'язана з порушенням правил щодо:
а) тези; б) аргументів; в) демонстрації; г) часу мовлення.
6. Аргументація, у якій теза впливає з декількох незалежних аргументів:
а) послідовна; б) конвергентна (паралельна); в) пуста; г) циклічна.
7. До видів аргументів у логіці НЕ належать:
а) факти; б) емоційні вигукі; в) аксіоми; г) визначення понять.
8. Поле аргументації – це:
а) місце суперечки; б) сукупність спільних поглядів сторін; в) список літератури; г) тривалість дебатів.

9. Що є «ланкою», яка з'єднує аргументи з тезою?
а) метафора; б) демонстрація; в) крапка; г) заголовок.
10. Основна вимога до аргументів полягає у їхній:
а) красі; б) істинності та достатності; в) великій кількості; г) складності.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

ФОРМИ ТА ЗАКОНИ МИСЛЕННЯ В АРГУМЕНТАТИВНОМУ ДИСКУРСІ

Тема 5. Поняття як форма думки

Мета: Вивчити логічну природу поняття як базової форми мислення, що відображає суттєві ознаки предметів та явищ. Метою є опанування навичок правильного використання термінології в аргументативному дискурсі. Розуміння структури поняття (змісту та обсягу) є необхідною умовою для уникнення двозначності в суперечках, точного формулювання тез та коректної побудови визначень у науковій і філософській діяльності.

Питання для самостійного вивчення:

1. Поняття як логічна форма: загальна характеристика та роль у пізнанні.
2. Мовні форми вираження понять: слово та словосполучення.
3. Логічні характеристики поняття: зміст та обсяг.
4. Закон зворотного відношення між змістом та обсягом поняття.
5. Види понять за обсягом та за змістом.

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Поняття, зміст, обсяг, ознака, суттєва ознака, термін, денотат, концепт, абстрагування, узагальнення, одиничне поняття, загальне поняття, пусте поняття, конкретне поняття, абстрактне поняття.*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання слід звернути увагу на те, що поняття не просто називає предмет, а виділяє в ньому сукупність рис, без яких він перестає бути самим собою. Важливо зрозуміти різницю між чуттєвим образом (уявленням) та логічною абстракцією (поняттям).

У другому питанні необхідно розглянути проблему багатозначності слів (омонімії). В аргументації використання одного слова в різних значеннях веде до помилки «підміна поняття». Студент має усвідомити потребу в чіткій фіксації значень термінів перед початком будь-якої дискусії.

У третьому питанні необхідно детально вивчити структуру поняття. Зміст – це сукупність ознак, а обсяг – це множина предметів, на які це поняття поширюється. Спробуйте самостійно розкласти декілька

філософських категорій (наприклад, «справедливість» або «буття») на ознаки.

У четвертому питанні необхідно засвоїти закон зворотного відношення. Чим ширшим є коло предметів (обсяг), тим менше конкретних рис ми можемо про них сказати (зміст). Наприклад, поняття «людина» має ширший обсяг, ніж «філософ», але менший зміст, оскільки не включає специфічну ознаку професії.

У п'ятому питанні важливо навчитися класифікувати поняття. Слід розрізняти порожні поняття (ті, що не мають реальних об'єктів, як-от «вічний двигун») та непусті. Також важливо бачити різницю між позитивними та негативними поняттями, що є критичним для побудови заперечень в аргументації.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 1, 2, 4].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Логічний практикум:** Визначте зміст та обсяг трьох філософських термінів за вашим вибором. Проілюструйте дію закону зворотного відношення на прикладі обмеження та узагальнення цих понять.
2. **Вправа на класифікацію:** Дайте повну логічну характеристику наступним поняттям: «Київ», «студент», «незалежність», «міфологічний кентавр», «вища освіта». Вкажіть, до якого виду вони належать за обсягом та змістом.
3. **Аналіз термінології:** Знайдіть у науковому тексті приклад використання багатозначного терміну. Опишіть, до яких непорозумінь в аргументації може призвести нечітке визначення цього поняття автором.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота повинна бути структурована відповідно до поставлених завдань: кожен пункт (логічний практикум, класифікація, аналіз термінології) слід оформлювати як окремий змістовний розділ із чіткими підзаголовками.
2. При виконанні завдань необхідно демонструвати логічну обґрунтованість: визначення змісту й обсягу понять, класифікації та приклади мають спиратися на базові закони логіки (зокрема, закон зворотного відношення між змістом і обсягом поняття) та бути коректно поясненими.
3. Відповіді мають бути повними й аргументованими: кожне твердження слід супроводжувати прикладами або поясненнями, що підтверджують розуміння сутності понять і уникнення двозначностей у термінології.
4. Оформлення роботи повинно відповідати академічним вимогам: дотримання норм наукового стилю, грамотності, єдності термінології, а також використання навчальної й наукової літератури для поглиблення аналізу понять.

Питання для самоконтролю:

1. Яким чином поняття відрізняється від чуттєвих форм пізнання зовнішнього світу?
2. Які ознаки предмета вважаються суттєвими для формування його логічного поняття?
3. У чому полягає сутність закону зворотного відношення між змістом та обсягом?
4. Які існують основні способи мовного вираження філософських та наукових понять?
5. Чим відрізняються одиничні поняття від загальних у структурі людського мислення?
6. Що таке порожні поняття і яка їхня роль у наукових гіпотезах?
7. У чому полягає логічна різниця між конкретними та абстрактними видами понять?
8. Як правильно здійснити операцію узагальнення поняття в межах філософського дискурсу?
9. Яке значення має чіткість змісту поняття для успішної побудови аргументації?
10. Чому підміна поняття вважається однією з найпоширеніших помилок у публічних суперечках?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Яка логічна операція дозволяє виділити суттєві ознаки предметів у поняття?
а) аналіз; б) синтез; в) абстрагування; г) порівняння.
2. Сукупність суттєвих ознак предмета, що відображені в понятті, називається:
а) змістом; б) обсягом; в) денотатом; г) концептом.
3. Множина предметів, на які поширюється дане поняття, визначає його:
а) зміст; б) обсяг; в) істинність; г) складність.
4. До якого виду за обсягом належить поняття «найвища гора світу»?
а) загальне; б) одиничне; в) порожнє; г) збірне.
5. Поняття, обсяг якого не містить жодного реального елемента, називається:
а) абстрактним; б) негативним; в) порожнім; г) конкретним.
6. Яке з перелічених понять є абстрактним за своїм логічним змістом?
а) людина; б) доброта; в) підручник; г) планета.
7. Операція переходу від поняття з меншим обсягом до більшого обсягу:
а) обмеження; б) узагальнення; в) поділ; г) визначення.
8. Якщо зміст поняття збільшується, то його обсяг обов'язково повинен:
а) збільшитися; б) зменшитися; в) залишитися незмінним; г) зникнути.
9. До яких понять за обсягом належить філософська категорія «матерія»?
а) одиничне; б) загальне; в) порожнє; г) нереструюче.

10. Яка логічна характеристика відповідає поняттю «неуважність» за формою змісту?

а) позитивне; б) негативне; в) відносне; г) збірне.

Тема 6. Визначення логічної операції над поняттями

Мета: Опанувати логічні операції визначення (дефініції) та поділу понять як інструменти уточнення термінології в аргументації. Метою є навчити здобувачів розкривати зміст понять через родо-видові ознаки та правильно розподіляти їх обсяг. Це забезпечує однозначність комунікації, запобігає логічним помилкам типу «зачарованого кола» та дозволяє структурувати складні філософські системи знань для їхнього подальшого обґрунтування.

Питання для самостійного вивчення:

1. Визначення (дефініція) як логічна операція: структура та види.
2. Правила явного визначення та типові помилки при їх порушенні.
3. Неявні визначення: контекстуальні, генетичні, операційні.
4. Поділ понять: структура, види та правила здійснення.
5. Класифікація як багатоступеневий поділ та її роль у науці.

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Дефініція, дефінієндум, дефінієнс, дефініція через рід і видову відмінність, генетичне визначення, номінальне визначення, реальне визначення, тавтологія, поділ поняття, підстава поділу, дихотомія, класифікація, таксономія, сумірність, перехрещення.*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання слід зрозуміти, що визначення – це не просто опис предмета, а встановлення меж його змісту. Слід розрізняти номінальні визначення (пояснення значення слова) та реальні (відображення суттєвих ознак самого об'єкта), що є критичним для філософського аналізу.

У другому питанні необхідно детально вивчити чотири правила дефініції. Особливу увагу приділіть правилу сумірності: визначення не повинно бути ні занадто широким, ні занадто вузьким. Проаналізуйте приклади помилок, коли предмет визначається через самого себе, що робить аргументацію некоректною.

У третьому питанні доцільно розглянути неявні визначення. У філософських текстах часто не дається прямої дефініції, але зміст терміну розкривається через контекст або спосіб його виникнення. Навчіться ідентифікувати такі прийоми у працях класиків.

У четвертому питанні необхідно зосередитися на операції поділу обсягу. Важливо пам'ятати, що поділ має здійснюватися за однією

підставою. Якщо в процесі дискусії ви змінюєте критерій поділу, це призводить до змішування понять і втрати логічної нитки міркування.

У п'ятому питанні важливо усвідомити значення класифікації для аргументації. Класифікація дозволяє впорядкувати аргументи за певними рівнями та категоріями. Розгляньте природні та штучні класифікації, звертаючи увагу на те, як вибір підстави поділу може вплинути на висновки, які ми робимо в межах певної концепції.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 4, 6, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Логічний аналіз дефініцій:** Знайдіть три визначення терміну «аргументація» у різних джерелах. Перевірте їх на відповідність логічним правилам (сумірність, відсутність кола, відсутність заперечення).
2. **Вправа на поділ:** Здійсніть поділ поняття «філософський напрям» за трьома різними підставами. Побудуйте схему класифікації, дотримуючись правила безперервності поділу.
3. **Творче завдання:** Напишіть короткий текст (1 сторінка), у якому ви навмисно використовуєте помилку «занадто широкого визначення». Поясніть, як ця помилка може бути використана для маніпуляції думкою слухача.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота повинна бути структурована відповідно до кожного пункту завдання: окремо подано логічний аналіз дефініцій, вправу на поділ та творче завдання з поясненням допущеної помилки.
2. Аналіз визначень має ґрунтуватися на чітких логічних критеріях (сумірність, відсутність кола, відсутність заперечення) із наведенням аргументованих висновків щодо кожного прикладу.
3. При виконанні вправи на поділ необхідно дотримуватися правил логічної класифікації (єдина підстава поділу, взаємовиключність членів, безперервність), результати доцільно оформити у вигляді схеми або таблиці.
4. Творче завдання має містити не лише приклад навмисної логічної помилки, а й її пояснення та аналіз можливого впливу на мислення, із дотриманням вимог до оформлення навчальних робіт (логічність викладу, грамотність, охайність).

Питання для самоконтролю:

1. Яка основна мета логічної операції визначення поняття в аргументативному дискурсі?

2. З яких двох структурних частин складається будь-яке явне логічне визначення?
3. Чому тавтологія вважається грубою помилкою при спробі розкрити зміст поняття?
4. Які переваги дає генетичне визначення при поясненні складних абстрактних категорій?
5. У чому полягає відмінність між номінальним та реальним визначенням термінів?
6. Які головні правила логічного поділу понять забезпечують вичерпність цієї операції?
7. Що таке підстава поділу і як її неправильний вибір псує логіку?
8. Яка різниця існує між дихотомічним поділом та поділом за видозміною ознаки?
9. Яким чином правильно побудована класифікація допомагає структурувати наукову доповідь або промову?
10. Як уникнути помилки «стрибок у поділі» при роботі з багаторівневими поняттями?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Частина визначення, що позначає поняття, зміст якого треба розкрити:
а) дефінієнс; б) дефінієндум; в) квантор; г) модальність.
2. Яке правило порушено у визначенні «Світло – це відсутність повної темряви»?
а) сумірність; б) відсутність кола; в) заперечення; г) чіткість.
3. Визначення, що пояснює термін через опис способу утворення предмета:
а) номінальне; б) генетичне; в) контекстуальне; г) аксіоматичне.
4. Операція розкриття обсягу поняття шляхом переліку його видів називається:
а) визначенням; б) поділом; в) обмеженням; г) узагальненням.
5. Який поділ передбачає розчленування обсягу на два суперечливі поняття?
а) трихотомія; б) дихотомія; в) класифікація; г) сепарація.
6. Помилка «зачароване коло» виникає, коли дефінієндум визначається через:
а) рід; б) видову ознаку; в) самого себе; г) антонім.
7. Підстава поділу – це ознака, за якою ми виділяємо в обсязі:
а) зміст; б) види; в) роди; г) назви.
8. Визначення «Квадрат – це рівносторонній прямокутник» за видом є:
а) явним; б) неявним; в) номінальним; г) помилковим.
9. Складна, багатоступенева система поділу понять у науці називається:
а) таксономія; б) класифікація; в) опис; г) характеристика.
10. Правило «поділ має бути безперервним» забороняє робити логічний:
а) відступ; б) стрибок; в) повтор; г) аналіз.

Тема 7. Судження як форма мислення

Мета: Дослідити природу судження як логічної форми, у якій щось стверджується або заперечується про предмет. Метою є навчити студентів аналізувати структуру простих і складних суджень, визначати їхнє значення істинності та використовувати їх як засновки в аргументації. Розуміння логічної суті судження дозволяє формалізувати природну мову та перевіряти доводи на несуперечливість і доказовість у філософських дебатах.

Питання для самостійного вивчення:

1. Судження: загальна характеристика, структура (суб'єкт, предикат, зв'язка).
2. Співвідношення судження і речення. Види речень за метою висловлювання.
3. Класифікація простих суджень: за обсягом суб'єкта та якістю зв'язки.
4. Розподіленість термінів у атрибутивних судженнях.
5. Складні судження та їхні види (кон'юнкція, диз'юнкція, імплікація, еквіваленція).

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Судження, висловлювання, суб'єкт (S), предикат (P), зв'язка, кванторне слово, істинність, хибність, атрибутивне судження, релятивне судження, екзистенційне судження, логічний сполучник, кон'юнкція, диз'юнкція, імплікація.*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання необхідно чітко засвоїти триелементну структуру судження. Суб'єкт – це те, про що ми мислимо; предикат – це те, що ми про нього стверджуємо. Зв'язка (є/не є) виконує ключову роль, перетворюючи набір понять на закінчену думку, яка може бути істинною або хибною.

У другому питанні слід розрізняти граматичну категорію «речення» та логічну категорію «судження». Не кожне речення є судженням (наприклад, питання чи накази не мають значення істинності). В аргументації важливо перетворювати риторичні питання опонента на розповідні судження для аналізу їхнього змісту.

У третьому питанні зверніть увагу на об'єднану класифікацію за кількістю та якістю (A, E, I, O). Навчіться швидко ідентифікувати загальноствердні, загальнозаперечні, частковоствердні та частковозаперечні висловлювання. Це основа для подальшої побудови силогізмів та перевірки аргументів.

У четвертому питанні важливо розібратися з розподіленістю термінів. Термін вважається розподіленим, якщо він мислиться в повному обсязі. Це

правило є критичним для коректності висновків. Використовуйте колові схеми Ейлера для візуалізації відношень між суб'єктом та предикатом.

У п'ятому питанні вивчіть складні судження, що утворюються за допомогою логічних сполучників «і», «або», «якщо... то». В аргументації імплікація (якщо... то) є найпоширенішою формою вираження причинно-наслідкових зв'язків. Слід пам'ятати, що хибність аргументу (засновку) у складній імплікації не завжди означає хибність висновку.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 1, 5, 6].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Перетворення мовлення:** Візьміть 5 складних речень з художнього або публіцистичного тексту та трансформуйте їх у чіткі логічні судження (виділивши S, P та зв'язку).
2. **Логічний аналіз зв'язків:** Побудуйте таблицю істинності для складного судження: «Якщо аргумент є переконливим і теза є істинною, то суперечка вважається конструктивною». Визначте умови, за яких це висловлювання буде хибним.
3. **Робота з кванторами:** Перефразуйте загальні твердження у часткові та навпаки. Проаналізуйте, як зміна кванторного слова («всі» на «деякі») впливає на доказову силу аргументу в дискусії про права людини.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота повинна бути структурована відповідно до кожного завдання: трансформація мовлення, побудова таблиці істинності та аналіз кванторів мають бути оформлені як окремі логічно завершені частини із чітким позначенням елементів судження (S, P, зв'язка).
2. Під час виконання завдань необхідно дотримуватися логічної точності: трансформовані судження мають зберігати зміст вихідних речень, а побудова таблиці істинності – відповідати правилам формальної логіки з чітким обґрунтуванням отриманих результатів.
3. Аналіз кванторів («всі», «деякі») має супроводжуватися поясненням їх впливу на істинність і доказову силу суджень; висновки повинні спиратися на логічний аналіз, а не лише на інтуїтивні міркування.
4. Робота має бути оформлена відповідно до академічних вимог: чіткість викладу, грамотність, використання логічної символіки (за потреби), а також залучення навчальної та наукової літератури для аргументації та поглиблення розуміння теми.

Питання для самоконтролю:

1. Яка основна відмінність між поняттям як формою думки та судженням?

2. Як правильно визначити суб'єкт та предикат у реченні з непрямым порядком слів?
3. Чому спонукальні та питальні речення зазвичай не розглядаються як логічні судження?
4. Які існують види простих суджень за характером ознаки, що приписується предмету?
5. У яких типах суджень (А, Е, І, О) предикат завжди є розподіленим?
6. Що таке кванторні слова і як вони впливають на обсяг суб'єкта в судженні?
7. Яким чином логічний сполучник «або» змінює значення істинності складного диз'юнктивного судження?
8. У чому полягає логічна специфіка імплікації у порівнянні з простим переліком фактів?
9. Як визначити логічне значення складного висловлювання, якщо відомі значення його частин?
10. Чому важливо враховувати модальність судження (можливо, необхідно) при побудові філософської аргументації?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Елемент судження, що позначає ознаку предмета думки, називається:
а) суб'єкт; б) предикат; в) зв'язка; г) квантор.
2. Яке речення може бути логічним судженням?
а) Котра година? б) Зачиніть двері! в) Дніпро впадає в море; г) Ой, як гарно!
3. Судження виду «Всі $S \in P$ » (загальноствердне) позначається латинською літерою:
а) А; б) Е; в) І; г) О.
4. У якому судженні суб'єкт і предикат завжди нерозподілені?
а) частковоствердне (І); б) загальнозаперечне (Е); в) загальноствердне (А); г) одиничне.
5. Логічний сполучник, що відповідає союзу «і», називається:
а) диз'юнкція; б) кон'юнкція; в) імплікація; г) заперечення.
6. Складне судження «Якщо А, то В» є хибним лише тоді, коли:
а) А хибне, В істинне; б) А істинне, В хибне; в) А і В хибні; г) А і В істинні.
7. Який символ використовується для позначення строгої диз'юнкції («або..., або...»)?
а) $\&$; б) $\vee$; в) $\dot{\vee}$; г) $\rightarrow$.
8. Кванторне слово «деякі» вказує на те, що судження є:
а) загальним; б) частковим; в) одиничним; г) пустим.
9. Заперечення істинного судження завжди дає:
а) істину; б) хибу; в) ймовірність; г) безглуздя.
10. Яка логічна операція відповідає союзу «якщо і тільки якщо»?
а) імплікація; б) еквіваленція; в) кон'юнкція; г) диз'юнкція.

Тема 8. Закони мислення

Мета: Сформувати цілісне уявлення про основні закони формальної логіки як фундамент правильного мислення та успішної аргументації. Метою є навчити студентів застосовувати закони тотожності, несуперечності, виключеного третього та достатньої підстави для забезпечення визначеності, послідовності та обґрунтованості власних міркувань. Оволодіння цими законами дозволяє ефективно виявляти логічні помилки в промовах опонентів та вибудовувати бездоганну власну стратегію доведення.

Питання для самостійного вивчення:

1. Закон тотожності: сутність, вимоги та помилки при порушенні.
2. Закон несуперечності та його значення для наукового пізнання.
3. Закон виключеного третього як основа класичної логіки.
4. Закон достатньої підстави: зв'язок між істинністю та обґрунтованістю.
5. Взаємодія законів мислення в аргументативному дискурсі.

Перелік ключових термінів і понять з теми: Закон мислення, тотожність, суперечність, парадокс, антиномія, амфіболія, підміна поняття, підміна тези, визначеність, послідовність, обґрунтованість, логічне слідування, достатня підстава, істина, хиба.

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання важливо зрозуміти, що закон тотожності вимагає незмінності значення терміна протягом усієї суперечки. Найпоширеніша помилка – «еквівокація» (використання одного слова в різних смислах). Зверніть увагу на те, що порушення цього закону робить будь-яку аргументацію беззмисловою, оскільки предмет розмови постійно вислизає.

У другому питанні необхідно усвідомити, що два суперечливі твердження про один і той самий предмет не можуть бути істинними одночасно. Слід розрізняти логічну суперечність та реальні суперечності об'єктивного світу. В аргументації виявлення суперечності в словах опонента є найсильнішим методом спростування його позиції.

У третьому питанні розглядається закон виключеного третього, який застосовується до альтернативних суджень ($S \in P$ або $S \notin P$). Третього варіанту не дано. Це критично важливо для прийняття рішень, де вимагається чітка відповідь «так» чи «ні». Студент має навчитися відрізняти ситуації, де цей закон діє, від ситуацій, де можливий синтез позицій.

У четвертому питанні необхідно зосередитися на законі достатньої підстави. Будь-яка думка має бути підтверджена іншими думками, істинність яких уже доведена. Важливо розуміти, що цей закон забороняє приймати

твердження на віру, що є основою критичного мислення та наукової чесності промовця.

У п'ятому питанні проаналізуйте, як ці закони працюють у комплексі. Порушення одного закону часто веде до ланцюгової реакції порушень інших. Наприклад, підміна поняття (порушення закону тотожності) автоматично робить аргументацію необґрунтованою (порушення закону достатньої підстави). Використовуйте ці знання для моніторингу чистоти власної мови.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 3, 5, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Пошук логічних пасток:** Знайдіть у виступах політиків або рекламі приклад порушення закону тотожності (підміна поняття). Опишіть, як це впливає на висновок аудиторії.
2. **Аналіз суперечностей:** Складіть діалог між двома особами, де одна особа висловлює суперечливі судження. Вкажіть, у який саме момент порушується закон несуперечності.
3. **Обґрунтування тези:** Оберіть будь-яке дискусійне твердження (наприклад, «Штучний інтелект замінить філософів») і наведіть три аргументи, що відповідають вимогам закону достатньої підстави.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота повинна бути структурована відповідно до кожного завдання: окремо виділяються підрозділи для аналізу логічних пасток, виявлення суперечностей та обґрунтування тези. У кожному пункті необхідно чітко формулювати вихідні положення та результати аналізу.
2. Виконання завдань має передбачати не лише наведення прикладів, а й їх логічний розбір: слід пояснювати, який саме закон мислення порушено (тотожності, несуперечності, достатньої підстави) та на підставі яких ознак зроблено цей висновок.
3. Аргументація повинна бути послідовною й обґрунтованою: висновки мають логічно випливати з наведених прикладів або міркувань, без підміни понять і внутрішніх суперечностей. Особливу увагу слід приділити коректності формулювання тез і аргументів.
4. Оформлення роботи має відповідати академічним вимогам: дотримання мовних норм, чіткість викладу, логічна зв'язність тексту, а також використання (за потреби) наукових джерел для підтвердження та поглиблення аналізу.

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягає відмінність законів логіки від законів природи чи державних законів?

2. Які конкретні вимоги висуває закон тотожності до ведення наукової дискусії?
3. Чому закон несуперечності не заперечує наявності протилежних думок у суспільстві?
4. Для яких типів логічних суджень закон виключеного третього є обов'язковим?
5. Яке значення має закон достатньої підстави для формування доказової бази в суді?
6. Що таке «амфіболія» і до порушення якого логічного закону вона призводить?
7. Чи можуть одночасно бути хибними два судження, між якими діє закон виключеного третього?
8. Як виявлення логічної суперечності допомагає в процесі наукового спростування гіпотези?
9. Яку роль відіграє закон тотожності у процесі ідентифікації об'єктів у криміналістиці?
10. Чому без дотримання закону достатньої підстави аргументація перетворюється на маніпуляцію?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Який закон вимагає, щоб кожна думка у процесі міркування була незмінною?
а) закон несуперечності; б) закон тотожності; в) закон виключеного третього; г) закон підстави.
2. Помилка «підміна тези» є порушенням закону: а) тотожності; б) достатньої підстави; в) несуперечності; г) дистрибутивності.
3. Якщо А істинне, то «не А» – хибне. Це виражає суть закону:
а) тотожності; б) несуперечності; в) асоціативності; г) ідемпотентності.
4. Хто з філософів першим сформулював закон достатньої підстави?
а) Арістотель; б) Лейбніц; в) Декарт; г) Кант.
5. Два суперечливі судження не можуть бути одночасно хибними – це закон:
а) тотожності; б) виключеного третього; в) подвійного заперечення; г) комутативності.
6. Який закон забезпечує таку рису мислення як обґрунтованість?
а) несуперечності; б) достатньої підстави; в) тотожності; г) виключеного третього.
7. Вислів «Ця людина є злочинцем, бо вона не є чесною» порушує закон:
а) тотожності; б) достатньої підстави; в) несуперечності; г) дихотомії.
8. Закон несуперечності заперечує істинність:
а) одного твердження; б) двох несумісних тверджень; в) будь-якого заперечення; г) запитання.
9. Умисне використання багатозначності слів у суперечці називається:
а) елімінація; б) еквівокація; в) дедукція; г) редукція.

10. Який закон логіки символічно записується як « $A \leftrightarrow A$ »?

а) закон тотожності; б) закон виключеного третього; в) закон ентропії; г) закон силогізму.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3 ВИДИ АРГУМЕНТАЦІЇ

Тема 9. Аргументація доказова та недоказова

Мета: Оволодіння теоретичними основами теорії аргументації та практичними навичками побудови логічно обґрунтованих висновків. Метою є навчити студентів розрізняти сувору доказову аргументацію від правдоподібної (недоказової), аналізувати структуру доведення, виявляти логічні помилки та маніпулятивні прийоми. Формування критичного мислення дозволить ефективно відстоювати власну позицію в наукових дискусіях, правовій практиці та професійній комунікації.

Питання для самостійного вивчення:

1. Співвідношення понять «переконання» та «аргументація» у гуманітарному знанні.
2. Специфіка апагогічного доведення (від супротивного) в дедуктивних міркуваннях.
3. Роль паралогізмів та софізмів у недоказовій аргументації.
4. Особливості аргументації в юридичній практиці: докази та доказування.
5. Правила та помилки стосовно демонстрації (логічного зв'язку).

Перелік ключових термінів і понять з теми: Аргументація, Теза, Аргументи (доводи), Демонстрація, Доведення, Спростування, Пряме доведення, Непряме доведення, Аналогія, Індуктивна аргументація, Абдукція, Софізм, Паралогізм, Тезис, Кореляція.

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання зверніть увагу на логічну структуру аргументації, що складається з тези, аргументів та форми зв'язку між ними. Важливо чітко розрізняти дескриптивну та ціннісну складові аргументативного процесу.

У другому питанні зосередьтеся на класифікації видів доведення. Пряме доведення будується за схемою: істинність аргументів безпосередньо підтверджує тезу. Непряме ж потребує висунення антитези або аналізу всіх можливих альтернатив (розділове доведення).

У третьому питанні необхідно детально розглянути недоказову аргументацію. Вона базується на недедуктивних висновках – індукції та

аналогії. Тут теза обґрунтовується лише з певним ступенем імовірності. Проаналізуйте, чому «правдоподібність» не є «істинністю».

У четвертому питанні необхідно вивчити правила щодо тези та аргументів. Теза має залишатися незмінною протягом усієї процедури (уникайте «втрати тези»), а аргументи мають бути істинними твердженнями, що не суперечать один одному.

У п'ятому питанні проаналізуйте способи спростування. Спростування може бути спрямоване проти тези (пряме чи непряме), проти аргументів (демонстрація їх хибності) або проти демонстрації (показ відсутності логічного зв'язку). Розуміння механізмів спростування є критичним для ведення успішної полеміки та захисту від некоректних нападів опонента в дискусії.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 4, 6, 7].

Завдання для самостійної роботи:

- 1. Аналітичний кейс:** Оберіть наукову статтю за фахом та виокремте в ній основну тезу, наведені автором аргументи та визначте вид використаної демонстрації (дедукція, індукція чи аналогія).
- 2. Побудова спростування:** Сформулюйте тезу (наприклад, «Штучний інтелект повністю замінить викладача»). Побудуйте три варіанти спростування: критику аргументів, критику тези та виявлення логічної неспроможності зв'язку (демонстрації).
- 3. Компаративний аналіз:** Складіть порівняльну таблицю «Доказова vs Недоказова аргументація». Вкажіть критерії: тип висновку, ступінь достовірності результату, сфери застосування та типові логічні помилки для кожного виду. Це допоможе краще засвоїти різницю між аподиктичним знанням та гіпотетичними припущеннями. Виконання цих завдань сприяє розвитку практичних навичок ведення доказової дискусії та виявлення прихованих маніпуляцій у текстах.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота повинна бути структурована відповідно до кожного пункту завдання: аналітичний кейс, спростування та компаративний аналіз мають бути чітко виокремлені й логічно завершені.
2. У процесі виконання завдань необхідно обґрунтовувати свої висновки: виділення тези, аргументів і типу демонстрації в науковому тексті, а також побудова спростувань мають спиратися на коректний логічний аналіз.
3. Порівняльна таблиця повинна бути змістовною та аналітичною: визначені критерії (тип висновку, достовірність, сфери застосування, логічні помилки) мають бути чітко сформульовані й коректно співвіднесені з доказовою та недоказовою аргументацією.

4. Оформлення роботи має відповідати академічним вимогам: логічна послідовність викладу, грамотність, акуратність, а також використання наукових джерел для підтвердження теоретичних положень і поглиблення аналізу.

Питання для самоконтролю:

1. Що становить логічну структуру будь-якого процесу аргументації в дискусії?
2. Чим відрізняється пряме доведення тези від непрямого виду доведення?
3. Які існують основні види непрямого доведення в класичній логіці?
4. У чому полягає сутність недоказової аргументації на основі аналогії?
5. Які вимоги висуваються до аргументів у науковій доказовій базі?
6. Яка логічна помилка виникає при порушенні закону тотожності тези?
7. У чому полягає різниця між спростуванням тези та спростуванням аргументів?
8. Які особливості має індуктивна аргументація у порівнянні з дедуктивною?
9. Що таке «коло в доведенні» як типова помилка щодо аргументів?
10. Як перевірити логічну спроможність демонстрації в межах побудованого доведення?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Що в логіці називається доказовою аргументацією?
а) використання емоційного впливу; б) логічне обґрунтування тези за допомогою доказів; в) повторення твердження без пояснення; г) звернення до авторитетної думки.
2. Недоказова аргументація найчастіше ґрунтується на:
а) строгих логічних правилах; б) експериментальних даних;
в) емоціях або авторитеті; г) формальних доведеннях.
3. До структури логічного доказу обов'язково входять:
а) припущення без аргументів; б) аргументи та висновок;
в) емоційні оцінки; г) художні засоби.
4. Апеляція до авторитету полягає у:
а) використанні перевірених фактів; б) посиланні на думку відомої особи;
в) логічному аналізі тези; г) математичному доведенні.
5. Який приклад є доказовою аргументацією в науці?
а) посилання на популярну думку; б) використання підтверджених експериментальних даних;
в) емоційне переконання аудиторії; г) повторення загальних тверджень.
6. Помилка «апеляція до емоцій» виникає тоді, коли:

- а) використовують дедуктивний метод; б) аргументи замінюють емоційним впливом; в) застосовують науковий експеримент; г) будують формальний доказ.
7. Основною метою доказової аргументації є:
а) вплив на почуття слухачів; б) досягнення істини шляхом логічного обґрунтування; в) маніпуляція аудиторією; г) уникнення чіткої відповіді.
8. Недоказова аргументація у дебатах характеризується:
а) чіткою структурою доказу; б) використанням законів логіки; в) відсутністю строгих доказів і фактів; г) аналізом причинно наслідкових зв'язків.
9. Який вид аргументації базується на формальній логічній структурі?
а) недоказова аргументація; б) емоційна аргументація; в) доказова аргументація; г) риторична аргументація.
10. Доказова аргументація відрізняється від недоказової тим, що спирається на:
а) суб'єктивні судження; б) логіку та перевірені факти; в) популярність думки; г) художні образи.

Тема 10. Види критики

Мета: Дослідити критику як невід'ємну частину аргументативного процесу, спрямовану на виявлення недоліків у міркуваннях опонента. Метою є опанування стратегій спростування тези, критики аргументів та демонстрації (логічного зв'язку). Студенти мають навчитися розрізняти конструктивну критику від деструктивної, що дозволяє не лише руйнувати хибні переконання, а й вдосконалювати власну позицію через зіткнення думок.

Питання для самостійного вивчення:

1. Поняття критики та її роль у філософському дискурсі.
2. Критика тези: пряме та непряме спростування.
3. Критика аргументів: виявлення хибності або недостатності підстав.
4. Критика демонстрації: аналіз логічної помилки у формі виводу.
5. Правила етичної критики та культура ведення полеміки.

Перелік ключових термінів і понять з теми: Критика, спростування, антитеза, деструктивна критика, конструктивна критика, контраргумент, редукція до абсурду, фальсифікація, критика аргументів, невідповідність, логічний висновок, опонент, пропонент, полемічна стратегія.

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання необхідно зрозуміти, що критика – це не просто незгода, а обґрунтоване заперечення. У філософії критика виконує «санітарну» функцію, очищуючи знання від помилок та ілюзій.

Розрізняйте об'єкт критики (що саме ми заперечуємо) та її мету (навіщо ми це робимо).

У другому питанні слід вивчити методи спростування тези. Найбільш ефективним є метод «зведення до абсурду»: ми тимчасово приймаємо тезу опонента як істинну і виводимо з неї наслідки, що суперечать фактам. Якщо наслідки хибні, то і сама теза є хибною. Це потужний інструмент у філософській полеміці.

У третьому питанні зосередьтеся на критиці аргументів. Навіть якщо теза може бути істинною, опонент міг обрати для неї слабкі або хибні докази. Довівши хибність аргументів, ми не спростовуємо тезу остаточно, але робимо її необґрунтованою, що змушує опонента шукати нові докази.

У четвертому питанні необхідно навчитися бачити помилки в демонстрації. Часто теза і аргументи самі по собі є істинними, але вони не пов'язані між собою логічно (помилка «не слідує»). Критика демонстрації – це виявлення розриву в ланцюжку міркувань, що робить весь висновок невалідним.

У п'ятому питанні важливо розглянути етичні аспекти. Критика має бути спрямована на думку, а не на особистість (заборона аргументу *ad hominem*). Студент має засвоїти, що мета конструктивної критики – покращення якості аргументації, а не приниження опонента, що є основою академічної доброчесності.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 2, 3, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Практика спростування:** Оберіть відомий софізм (наприклад, «Рогатий») та застосуйте до нього метод критики демонстрації. Поясніть, де саме порушується логічний зв'язок.
2. **Аналіз тексту:** Візьміть фрагмент філософського діалогу Платона, де Сократ критикує свого співрозмовника. Визначте, який вид критики він використовує найчастіше: тез, аргументів чи зв'язку?
3. **Етичний кодекс:** Сформулюйте 5 правил «ідеального критика», які б дозволяли вести дискусію продуктивно, не переводячи її у конфлікт. Обґрунтуйте кожне правило.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота повинна бути структурована відповідно до кожного пункту завдання: окремо подано аналіз софізму, аналіз тексту та формулювання етичних правил критики. Кожен розділ має містити чітке формулювання проблеми та логічно послідовне її розв'язання.
2. При виконанні завдань необхідно спиратися на базові положення логіки та філософії (зокрема, поняття софізму, структури аргументації та видів критики: критика тези, аргументів і демонстрації). Усі висновки мають бути обґрунтовані через аналіз логічних зв'язків.

3. Аналіз текстів і прикладів повинен бути змістовним: слід не лише ідентифікувати вид критики, але й пояснити, за якими ознаками зроблено цей висновок (тобто вказати, що саме критикується і як це проявляється в аргументації).
4. Робота має бути оформлена відповідно до академічних вимог: чіткість викладу, логічна послідовність, відсутність мовних помилок. Для поглиблення аналізу доцільно використовувати рекомендовану літературу та класичні філософські тексти.

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягає сутнісна різниця між поняттями «заперечення» та «спростування»?
2. Які існують основні способи прямого спростування тези в логіці?
3. Як працює метод «редукції до абсурду» в процесі філософського доведення?
4. Чому критика аргументів не завжди означає автоматичне спростування самої тези?
5. Які логічні помилки найчастіше зустрічаються в процесі побудови демонстрації?
6. Що таке «уявне слідування» і як його виявити під час слухання промови?
7. Чим відрізняється конструктивна критика від деструктивної маніпулятивної атаки?
8. Яку роль відіграє антитеза у процесі непрямого спростування позиції опонента?
9. Які етичні помилки в критиці вважаються неприпустимими в академічному середовищі?
10. Як правильно реагувати на критику власних аргументів, щоб зберегти конструктивність діалогу?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Як називається логічна операція, спрямована на руйнування доведення?
а) аргументація; б) спростування; в) синтез; г) дедукція.
2. Спростування тези через доведення істинності антитези називається:
а) прямим; б) непрямым; в) генетичним; г) фактичним.
3. Якщо ми довели хибність аргументів, то теза вважається:
а) хибною; б) істинною; в) необґрунтованою; г) аксіомою.
4. Метод «зведення до абсурду» використовується для спростування:
а) аргументів; б) тези; в) джерел; г) особистості.
5. Помилка «не слідує» (*non sequitur*) виникає при порушенні правил:
а) тези; б) аргументів; в) демонстрації; г) етики.
6. Критика, що спрямована на вдосконалення позиції, називається:

а) деструктивною; б) конструктивною; в) емоційною; г) тотальною.

7. Спростування демонстрації показує, що висновок з даних засновків:

а) неможливий; б) логічно не впливає; в) завжди істинний; г) є тавтологією.

8. Виведення з тези наслідків, що суперечать фактам, – це:

а) аналогія; б) редукція до абсурду; в) кон'юнкція; г) узагальнення.

9. Вимога «критика має бути аргументованою» означає дотримання закону: а) тотожності; б) достатньої підстави; в) виключеного третього; г) сили.

10. Який вид спростування вважається найбільш радикальним і повним?

а) критика аргументів; б) спростування тези; в) критика стилю; г) зауваження до мови.

Тема 11. Непряма критика як обґрунтування антитези

Мета: Розкрити специфіку непрямого спростування через встановлення істинності антитези або виявлення хибності наслідків, що випливають із тези опонента. Метою є навчити студентів застосовувати аподиктичні методи заперечення, що дозволяють логічно довести неспроможність позиції іншої сторони без прямої атаки на її аргументи. Це сприяє розвитку гнучкості мислення та вмінню будувати багаторівневі стратегії у філософській полеміці.

Питання для самостійного вивчення:

1. Поняття антитези та її роль у непрямій критиці.
2. Метод спростування «від супротивного» (Aragoge).
3. Виявлення внутрішніх суперечностей у позиції опонента.
4. Метод «зведення до абсурду» як інструмент обґрунтування антитези.
5. Порівняльний аналіз прямої та непрямой критики.

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Непряма критика, антитеза, апагогічне доведення, дедукція, наслідок, хибність, істина, закон виключеного третього, суперечність, абсурд, логічний висновок, контрадикторність, диз'юнкція, стратегія спростування, обґрунтування.*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання слід зрозуміти, що антитеза – це судження, яке суперечить тезі опонента. Важливо правильно сформулювати антитезу за законами логіки, щоб між ними виникло відношення контрадикторності, де істинність одного автоматично означає хибність іншого.

У другому питанні необхідно вивчити алгоритм спростування «від супротивного». Ви висуваєте антитезу як тимчасово істинну, виводите з неї

наслідки, і якщо ці наслідки суперечать фактам або законам логіки, ви робите висновок про хибність антитези, а отже – істинність вашої позиції.

У третьому питанні необхідно звернути увагу на пошук самозаперечень. Якщо опонент у своєму міркуванні висуває два положення, які не можуть бути істинними одночасно, це є ідеальним підґрунтям для непрямої критики, що руйнує цілісність його концепції зсередини.

У четвертому питанні необхідно детально розглянути «*reductio ad absurdum*». Слід пам'ятати, що абсурд у логіці – це не просто дурниця, а виведення логічної суперечності типу (A і не-A). Цей метод є надзвичайно переконливим у публічних дебатах та наукових дискусіях.

У п'ятому питанні необхідно оцінити переваги непрямої критики. Вона часто є більш витонченою та психологічно прийнятною, оскільки замість простого заперечення ви пропонуєте альтернативну логічну конструкцію, яка сама доводить помилковість попередніх тверджень.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 5, 6, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Логічна реконструкція:** Оберіть відому наукову суперечку (наприклад, дискусію про природу світла) і реконструйте антитезу, яку висувала кожна зі сторін.
2. **Вправа «Зведення до абсурду»:** Візьміть твердження «Всі правила мають винятки» і спробуйте спростувати його методом непрямої критики, довівши, що воно заперечує саме себе.
3. **Порівняльна таблиця:** Складіть таблицю «Пряма vs Непряма критика», вказавши критерії: складність побудови, рівень переконливості, ризики для пропонента та сфера застосування.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота повинна бути структурована відповідно до поставлених завдань: кожен пункт (логічна реконструкція, непряма критика, порівняльний аналіз) оформлюється як окремий змістовий блок із чітко сформульованою метою та результатом.
2. При виконанні завдань необхідно дотримуватись логічної строгості: реконструкція антитези має відображати реальні позиції сторін, а застосування непрямої критики (зокрема методу зведення до абсурду) – містити послідовний ланцюг міркувань із явним виявленням суперечності.
3. Порівняльний аналіз (таблиця «Пряма vs Непряма критика») повинен базуватись на чітко визначених критеріях і супроводжуватись короткими поясненнями, які демонструють розуміння меж застосування кожного методу.

4. Оформлення роботи має відповідати академічним вимогам: чіткість викладу, термінологічна коректність, відсутність логічних помилок, а також опора на наукові джерела (за наявності) для обґрунтування використаних підходів і прикладів.

Питання для самоконтролю:

1. Чим непряма критика суттєво відрізняється від прямого спростування аргументів?
2. Як правильно побудувати антитезу до загальноствердного судження у супереччі?
3. Яку роль відіграє закон виключеного третього у процедурі непрямого доведення?
4. Які етапи включає в себе класичний метод спростування «від супротивного»?
5. Що саме вважається «абсурдом» у формально-логічному аналізі тексту чи промови?
6. Чому виявлення хибності наслідків є достатньою умовою для спростування самої тези?
7. Як уникнути помилок при переході від хибності антитези до істинності тези?
8. У яких випадках непряма критика вважається більш ефективною, ніж пряма атака?
9. Які існують логічні межі застосування методу зведення до абсурду в дискусії?
10. Як непряма критика допомагає у формуванні доказової бази в юридичній практиці?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Судження, що суперечить тезі пропонента, називається:
а) гіпотеза; б) антитеза; в) аргумент; г) аксіома.
2. Непряма критика здійснюється шляхом обґрунтування:
а) істинності тези; б) істинності антитези; в) хибності висновку; г) авторитету.
3. Метод спростування «від супротивного» інакше називають:
а) індукцією; б) апагогічним; в) генетичним; г) аналогічним.
4. Який закон логіки є основою для непрямого спростування?
а) тотожності; б) достатньої підстави; в) виключеного третього; г) обернення.
5. «Зведення до абсурду» – це виведення з тези наслідків, які:
а) є новими; б) суперечать реальності; в) підтверджують тезу; г) є складними.
6. Якщо антитеза спростована, то теза за логікою є:
а) імовірною; б) істинною; в) хибною; г) порожньою.

7. Непряма критика через наслідки спрямована на:
а) джерело інформації; б) зміст тези; в) характер опонента; г) форму одягу.
8. Виявлення суперечності в аргументах опонента – це:
а) непряма критика; б) пряма критика; в) софізм; г) переконання.
9. Спростування через «*Reductio ad Absurdum*» найчастіше використовується в:
а) поезії; б) математиці та філософії; в) живопису; г) музиці.
10. Непряма критика вважається успішною, якщо істинність антитези:
а) припущена; б) спростована; в) доведена; г) проігнорована.

Тема 12. Правила і помилки в аргументації та критиці

Мета: Систематизувати знання про логічні вимоги до основних елементів аргументації: тези, аргументів та демонстрації. Метою є навчити студентів розпізнавати та уникати типових помилок (паралогізмів та софізмів), що виникають під час дискусії. Оволодіння цими правилами гарантує логічну коректність власних міркувань та дозволяє аргументовано викривати некоректні прийоми і логічні хиби у висловлюваннях опонентів.

Питання для самостійного вивчення:

1. Правила щодо тези та помилки: «втрата тези», «підміна тези».
2. Правила щодо аргументів: істинність, автономність, достатність.
3. Помилки в аргументах: «хибна підстава», «передбачення тези».
4. Правила демонстрації та помилка «не слідує».
5. Позалогічні методи впливу: аргумент до особи, до сили, до авторитету.

Перелік ключових термінів і понять з теми: *Паралогізм, софізм, підміна тези, коло в доведенні, хибна підстава, поспішне узагальнення, не слідує, аргумент до милосердя, аргумент до натовпу, аргумент до невігластва, логічна помилка, коректність, доказовість, валідність, спростування.*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання важливо засвоїти головне правило: теза має бути незмінною протягом усього доведення. Помилка «втрата тези» часто стається несвідомо, коли промовець переходить від одного твердження до іншого, забуваючи про первісне. «Підміна тези» – це зазвичай маніпуляція, коли складне питання замінюється легшим для доведення.

У другому питанні необхідно зосередитися на якості аргументів. Вони повинні бути істинними твердженнями, доведеними незалежно від тези. Якщо ви намагаєтеся довести тезу за допомогою аргументу, який сам базується на цій тезі, ви потрапляєте в помилку «коло в доведенні» (тавтологія).

У третьому питанні розберіть помилку «хибна підстава» (*error fundamentalis*). Якщо хоча б один аргумент є хибним, все доведення втрачає силу, незалежно від істинності тези. Студент має навчитися перевіряти кожен засновок на відповідність фактам перед тим, як будувати на ньому висновок.

У четвертому питанні проаналізуйте демонстрацію. Логічний зв'язок між засновками та висновком має відповідати правилам умовиводів. Помилка «від мовленого з умовою до мовленого безумовно» часто зустрічається в юридичній та філософській практиці, коли часткова істина видається за абсолютну.

У п'ятому питанні розгляньте психологічні хитрощі. Аргументація «*ad hominem*» (до людини) замінює обговорення тези обговоренням рис опонента. Це грубе порушення культури діалогу. Розуміння цих механізмів допомагає зберігати об'єктивність та емоційну стійкість під час напружених дискусій та дебатів.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 1, 3, 5].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Аналіз медіа-текстів:** Знайдіть у соціальних мережах або новинах приклад використання «аргументу до натовпу». Опишіть, яким чином автор намагається замінити логічне обґрунтування емоційним залученням аудиторії.
2. **Логічна експертиза:** Напишіть короткий діалог, у якому один з учасників використовує помилку «коло в доведенні». Спробуйте від імені іншого учасника коректно вказати на цю помилку.
3. **Реферат-порівняння:** Порівняйте софізми та паралогізми. Наведіть класичні приклади софізмів античності та проаналізуйте їхню структуру. Визначте, чи можливо сьогодні використовувати софістичні прийоми з доброю метою.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота повинна бути структурована відповідно до кожного пункту завдання: аналіз прикладу, побудова діалогу та порівняльний реферат мають бути логічно відокремлені й послідовно викладені.
2. Усі висновки та твердження необхідно обґрунтовувати з позицій логіки аргументації: чітко вказувати тип помилки (наприклад, «аргумент до натовпу», «коло в доведенні»), пояснювати механізм її виникнення та вплив на переконливість висловлювання.
3. При виконанні завдань слід використовувати коректну термінологію (софізм, паралогізм, логічна помилка тощо) та демонструвати розуміння різниці між ними через аналіз структури аргументів і прикладів.

4. Робота має бути оформлена відповідно до академічних вимог: логічна послідовність викладу, грамотність, чіткість формулювань; бажано спиратися на навчальні та наукові джерела для поглиблення аналізу й уникнення поверхових оцінок.

Питання для самоконтролю:

1. Яке правило щодо тези є найбільш важливим для збереження логічності суперечки?
2. У чому полягає відмінність між помилкою «підміна тези» та «звуження тези»?
3. Чому використання гіпотетичних знань як аргументів вважається логічною помилкою?
4. Що таке «передбачення тези» (*Petitio Principii*) і як його розпізнати в тексті?
5. Які наслідки для аргументації має виявлення помилки «хибна підстава»?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Як називається помилка, коли аргументація спрямована на особистість опонента?
а) *ad rem*; б) *ad hominem*; в) *ad hoc*; г) *ad libitum*.
2. Помилка «коло в доведенні» виникає, коли теза обґрунтовується через себе саму?
а) аргумент хибний; б) теза доводиться аргументом, що впливає з тези; в) теза нечітка; г) немає зв'язку.
3. Як називається помилка, коли аргументи не стосуються висунутої тези?
а) *ignoratio elenchi*; б) *ad hominem*; в) *reductio*; г) *analogia*.
4. Помилка «хибна дилема» виникає, коли пропонуються лише два варіанти вибору?
а) альтернатива; б) дилема; в) софізм; г) узагальнення.
5. Як називається помилка, коли причина помилково вважається наслідком?
а) *post hoc*; б) *non sequitur*; в) *causa falsa*; г) *ad hoc*.
6. Що означає помилка «поспішне узагальнення» у процесі аргументації та доказу?
а) надмір доказів; б) недостатність даних; в) логічність; г) істинність.
7. Як називається помилка, коли аргумент апелює до авторитету без доказів?
а) *ad verescundiam*; б) *ad populum*; в) *ad hominem*; г) *ad baculum*.
8. Помилка «підміна тези» виникає, коли змінюється початкове твердження аргументації?
а) зміна понять; б) редукція; в) уточнення; г) узагальнення.

9. Як називається помилка, коли висновок не випливає з аргументів логічно?

а) non sequitur; б) reductio; в) analogia; г) demonstratio.

10. Помилка «апеляція до більшості» виникає, коли істина визначається популярністю думки?

а) ad populum; б) ad rem; в) ad hoc; г) ad logicam.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4 КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Тема 13. Поняття критичного мислення

Мета: Розкрити зміст поняття «критичне мислення» як складного когнітивного процесу, спрямованого на аналіз та оцінку інформації. Метою є вивчення структури критичного мислення, його відмінності від звичайного повсякденного мислення та догматизму. Студенти повинні усвідомити роль сумніву, рефлексії та інтелектуальної автономії у формуванні раціональної картини світу та прийнятті обґрунтованих рішень у професійній діяльності.

Питання для самостійного вивчення:

1. Історія виникнення терміну «критичне мислення» (Дж. Дьюї).
2. Визначення та ключові характеристики критичного мислення.
3. Співвідношення критичного, творчого та логічного мислення.
4. Рівні критичного мислення: від елементарного до системного.
5. Роль критичного мислення у сучасному інформаційному суспільстві.

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Критичне мислення, рефлексія, інтелектуальна скептичність, когнітивні упередження, автономія мислення, аналіз, синтез, оцінка, відкритість розуму, допитливість, самокорекція, метакритика, об'єктивність, раціональність, інтерпретація.*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання зверніть увагу на концепцію Джона Дьюї, який називав критичне мислення «рефлексивним». Важливо зрозуміти, що воно виникає як реакція на проблему, коли автоматичні дії чи звичні знання перестають працювати.

У другому питанні проаналізуйте сучасні визначення (наприклад, Р. Пола чи Л. Елдер). Критичне мислення – це не просто «критика» в сенсі пошуку недоліків, а дисципліноване мислення, яке контролює саме себе. Воно передбачає наявність певних стандартів: чіткості, точності, глибини та логічності.

У третьому питанні необхідно розрізнити критичне та логічне мислення. Хоча логіка є інструментом критичного мислення, останнє ширше, оскільки включає в себе оцінку цінностей, контексту та мотивів. Порівняйте його також із творчим мисленням: творчість генерує ідеї, а критика їх відсіює та перевіряє.

У четвертому питанні розгляньте таксономію Блума як модель розвитку мислення. Перехід від простого запам'ятовування та розуміння до аналізу, синтезу та оцінки є шляхом становлення критичного мислителя. Усвідомте, на якому рівні ви зазвичай працюєте з навчальним матеріалом.

У п'ятому питанні зосередьтеся на проблемі «інформаційного шуму» та фейків. Критичне мислення сьогодні – це засіб виживання в медіа-середовищі. Студент має зрозуміти, що здатність ставити запитання «Кому це вигідно?» та «На чому ґрунтується це твердження?» є базовою компетенцією сучасної освіченої людини.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 3, 5, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Есе-роздум:** «Чи може людина бути абсолютно об'єктивною? Межі критичного мислення». Проаналізуйте власні стереотипи, які заважають вам неупереджено сприймати нову інформацію.
2. **Складання мапи понять:** Створіть візуальну схему (ментальну карту), яка відображає зв'язки між критичним мисленням, логікою та творчістю. Поясніть, де ці сфери перетинаються.
3. **Практичний експеримент:** Візьміть будь-яку новину з сумнівного джерела та застосуйте до неї 5 критеріїв перевірки (точність, повнота, релевантність, глибина, логічність). Оформіть результати у вигляді звіту.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота повинна бути структурована відповідно до кожного завдання (есе, мапа понять, аналітичний звіт), із чітким виокремленням частин та логічною послідовністю викладу.
2. В есе-роздумі необхідно продемонструвати здатність до саморефлексії: аргументація має спиратися як на теоретичні положення критичного мислення, так і на аналіз власних когнітивних упереджень.
3. Мапа понять повинна відображати не лише перелік термінів, а й змістовні зв'язки між критичним мисленням, логікою та творчістю; пояснення до неї мають бути чіткими та обґрунтованими.
4. Аналітичний звіт за результатами перевірки інформації має базуватися на визначених критеріях (точність, повнота, релевантність, глибина, логічність), із аргументованими висновками щодо достовірності

джерела. Оформлення роботи повинно відповідати академічним вимогам (грамотність, стиль, посилання на джерела за потреби).

Питання для самоконтролю:

1. Чому Дж. Дьюї вважав рефлексію основою будь-якого наукового мислення?
2. Чим критичне мислення відрізняється від звичайної критики чи скептицизму?
3. Які інтелектуальні риси характеру притаманні критично мислячій особистості?
4. Яке місце займає аналіз та синтез у структурі критичного процесу?
5. Як когнітивні упередження впливають на здатність мислити критично?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Хто вважається засновником теорії критичного мислення в педагогіці?
а) З. Фрейд; б) Дж. Дьюї; в) Б. Спіноза; г) Ф. Ніцше.
2. Процес обдумування власних думок та методів мислення називається:
а) індукція; б) рефлексія; в) дедукція; г) проекція.
3. Яка здатність передбачає аналіз інформації та обґрунтовані висновки?
а) увага; б) пам'ять; в) критичне мислення; г) інтуїція.
4. Який елемент є основою формування навичок критичного мислення?
а) запам'ятовування; б) сумнів; в) наслідування; г) автоматизм.
5. Що допомагає виявити упередження у процесі оцінювання інформації?
а) емоції; б) аналіз; в) інтуїція; г) імпровізація.
6. Який метод передбачає рух від загального до конкретного?
а) індукція; б) дедукція; в) аналогія; г) синтез.
7. Що є метою застосування критичного мислення в навчанні студентів?
а) копіювання; б) розуміння; в) заучування; г) автоматизація.
8. Яка характеристика відповідає мисленню, орієнтованому на перевірку фактів?
а) довірливість; б) критичність; в) пасивність; г) емоційність.
9. Що означає оцінювання достовірності джерел інформації в навчанні?
а) аналіз; б) копіювання; в) відтворення; г) інтуїція.

10. Яка навичка дозволяє формувати аргументовану власну позицію студента?

а) мовчання; б) критичність; в) повторення; г) механічність.

Тема 14. Особливості критичного мислення

Мета: Визначити ключові атрибути та ментальні установки, що характеризують критичне мислення. Метою є аналіз таких рис, як інтелектуальна чесність, гнучкість, скептицизм та наполегливість. Студенти мають зрозуміти, що критичне мислення – це не лише набір технічних прийомів, а й ціннісна орієнтація особистості, яка прагне до об'єктивності, визнає власну обмеженість та готова до зміни переконань під тиском раціональних доказів.

Питання для самостійного вивчення:

1. Інтелектуальні чесноти як основа критичного підходу.
2. Проблема когнітивного егоцентризму та соціоцентризму.
3. Роль здорового сумніву та відкритості до нового досвіду.
4. Раціональність та емоційний інтелект у структурі мислення.
5. Навички саморегуляції та метакритичного аналізу.

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Раціональність, інтелектуальна смиренність, інтелектуальна мужність, емпатія, егоцентризм, соціоцентризм, скептицизм, когнітивна упередженість, стереотип, установка, переконання, самокорекція, об'єктивність, аналітичність, рефлексія.*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання слід звернути увагу на поняття «інтелектуальної смиренності». Це здатність усвідомлювати межі власного знання. Без цієї риси критичне мислення перетворюється на звичайну впертість. Важливо зрозуміти, що визнання власної помилки – це не поразка, а перемога розуму над его.

У другому питанні необхідно розглянути бар'єри мислення. Егоцентризм змушує нас вважати свою думку єдиною правильною, а соціоцентризм – сліпо довіряти думці своєї групи чи авторитету. Студент має навчитися розпізнавати ці пастки у власному сприйнятті реальності та вчасно їх нейтралізувати.

У третьому питанні проаналізуйте роль здорового скептицизму. Він не означає повного заперечення всього, а вимагає перевірки підстав будь-якого твердження. Бути «відкритим» означає бути готовим розглянути аргументи іншої сторони без попереднього засудження, що є критично важливим для наукової дискусії.

У четвертому питанні розгляньте взаємодію розуму та емоцій. Критичне мислення не заперечує емоції, але вчить не дозволяти їм підміняти логічний аналіз. Слід вивчити поняття «гарячих» та «холодних» когніцій, щоб розуміти, як почуття страху чи радості можуть викривляти об'єктивні факти.

У п'ятому питанні необхідно зосередитися на метакритиці – мисленні про мислення. Це здатність спостерігати за власним процесом міркування збоку, виявляти моменти, де ми стаємо упередженими або поспішаємо з висновками, та вчасно коригувати свій інтелектуальний шлях задля досягнення істини.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 2, 5, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Самодіагностика:** Опишіть ситуацію зі свого життя, коли ви змінили свою думку під впливом логічних аргументів. Які інтелектуальні риси вам допомогли, а які заважали це зробити?
2. **Аналіз стереотипів:** Оберіть поширений у суспільстві стереотип (наприклад, щодо професії чи національності) і розберіть його за допомогою методів критичного аналізу: які факти його підтверджують, а які – спростовують?
3. **Проект-дослідження:** Складіть перелік «інтелектуальних перешкод», з якими стикається студент під час дистанційного навчання. Запропонуйте методи їх подолання за допомогою інструментів саморегуляції та критичного аналізу.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. **Структурованість відповіді.** Робота повинна бути чітко структурована відповідно до кожного пункту завдання (самодіагностика, аналіз стереотипів, проект-дослідження). Кожен розділ має містити логічно завершений виклад із підзаголовками за потреби.
2. **Аргументованість і критичний аналіз.** Усі твердження мають базуватися на логічних міркуваннях, прикладах із власного досвіду або перевірених фактах. Особливу увагу слід приділити виявленню упереджень, аналізу доказів «за» і «проти», а також обґрунтуванню власної позиції.
3. **Рефлексивність і самостійність мислення.** Відповіді повинні демонструвати здатність до самоспостереження, оцінки власних інтелектуальних рис та виявлення когнітивних помилок. У проектному завданні важливо запропонувати самостійно сформульовані рішення, а не лише відтворення відомих підходів.
4. **Дотримання академічних вимог і використання джерел.** Робота має бути оформлена відповідно до стандартів навчальних робіт (грамотність,

стиль, структура тексту). Для поглиблення аналізу доцільно використовувати наукові джерела з тематики критичного мислення, психології або педагогіки, із коректним посиланням на них.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке інтелектуальна автономія і чому вона є важливою для критичного мислителя?
2. Як відрізнити здоровий скептицизм від цинічного заперечення будь-яких істин?
3. Чому егоцентризм вважається головною перешкодою для об'єктивного аналізу інформації?
4. Яким чином інтелектуальна мужність допомагає відстоювати непопулярні, але істинні ідеї?
5. У чому полягає сутність соціоцентричного мислення та як йому протидіяти?
6. Як інтелектуальна емпатія допомагає краще розуміти аргументацію опонента в дискусії?
7. Що таке «самокорекція» і яку роль вона відіграє в процесі наукового пізнання?
8. Чому критичне мислення вимагає більше часу та енергії, ніж автоматичне («швидке») мислення?
9. Як емоційний стан людини може впливати на якість її логічних висновків?
10. Чому наполегливість вважається необхідною рисою для розв'язання складних інтелектуальних задач?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Здатність усвідомлювати межі своїх знань та упереджень – це:
а) смиренність; б) мужність; в) емпатія; г) наполегливість.
2. Прагнення розглядати питання з різних точок зору характеризує:
а) упередженість; б) відкритість розуму; в) слабкість; г) хаос.
3. Мислення, орієнтоване на стандарти групи, до якої належить людина:
а) егоцентризм; б) соціоцентризм; в) гуманізм; г) аналітизм.
4. Навичка спостереження за власними процесами мислення називається:
а) рефлексія; б) індукція; в) дедукція; г) проекція.
5. Критичне мислення – це мислення:
а) хаотичне; б) самокероване; в) авторитарне; г) інтуїтивне.
6. Яка риса допомагає не здаватися при вирішенні складних інтелектуальних задач?
а) емпатія; б) наполегливість; в) скепсис; г) іронія.
7. Об'єктивність у критичному мисленні означає:

- а) байдужість; б) безсторонність; в) згоду з усіма; г) відсутність думок.
8. Стереотип – це форма мислення, яка є:
- а) гнучкою; б) спрощеною та ригідною; в) науковою; г) творчою.
9. Інтелектуальна чесність вимагає від мислителя:
- а) завжди перемагати; б) бути вірним істині, навіть якщо це не вигідно; в) мовчати; г) маніпулювати.
10. Головною ознакою некритичного мислення є:
- а) допитливість; б) догматизм; в) аналіз; г) сумнів.

Тема 15. Методи критичного мислення

Мета: Ознайомити студентів із практичним інструментарієм критичного аналізу текстів та повідомлень. Метою є вивчення методів деконструкції аргументів, оцінки надійності джерел та технік верифікації фактів. Студенти мають навчитися застосовувати універсальні стандарти мислення (чіткість, точність, глибина, логічність) для виявлення прихованих маніпуляцій та логічних помилок у сучасному інформаційному просторі.

Питання для самостійного вивчення:

1. Універсальні стандарти критичного мислення.
2. Метод постановки проблемних запитань (Сократівський діалог).
3. Техніки аналізу джерел інформації (IMVAIN, 5W+H).
4. Карти аргументації як засіб візуалізації логічних зв'язків.
5. Стратегії активного читання та критичного письма.

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Чіткість, точність, релевантність, глибина, широта, логічність, значущість, справедливність, верифікація, фальсифікація, маніпуляція, фейк, фактчекінг, контекст, карта аргументації.*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання зверніть увагу на вісім стандартів критичного мислення. Кожна думка має бути перевірена на чіткість (чи зрозуміла вона?), точність (чи відповідає фактам?) та релевантність (чи стосується вона справи?). Розуміння цих критеріїв дозволяє оцінювати якість будь-якого інтелектуального продукту – від студентського есе до політичної промови.

У другому питанні вивчіть метод запитань. Навчитися ставити правильні запитання важливіше, ніж мати готові відповіді. Сократівський метод дозволяє шляхом послідовних питань виявити суперечності в позиції опонента або прояснити власні приховані припущення, що є основою філософського пошуку.

У третьому питанні зосередьтеся на перевірці джерел. Використовуйте метод IMVAIN: чи є джерело незалежним (Independent), чи використовує декілька джерел (Multiple), чи підтверджує факти (Verified), чи є авторитетним (Authoritative), чи названо його ім'я (Informed/Named)? Це базовий навик цифрової гігієни.

У четвертому питанні розгляньте візуалізацію. Карти аргументації допомагають побачити структуру доведення: де теза, де підтримувальні аргументи, а де контраргументи. Це спрощує пошук слабких ланок у довгих та заплутаних текстах, де логіка часто прихована за емоційним забарвленням.

У п'ятому питанні проаналізуйте стратегії читання. Критичне читання – це постійний діалог з автором. Студент має навчитися виділяти головну ідею, оцінювати якість доказів та помічати те, про що автор вирішив змовчати. Такий підхід робить процес навчання усвідомленим та результативним.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 3, 6, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Практикум з фактчекінгу:** Оберіть резонансну новину та перевірте її за алгоритмом IMVAIN. Знайдіть першоджерело інформації та порівняйте його з інтерпретацією в різних медіа.
2. **Створення карти аргументації:** Візьміть невелику колонку експерта або статтю на актуальну тему. Побудуйте її логічну схему: позначте тезу, всі наведені аргументи та логічні переходи між ними.
3. **Сократівське інтерв'ю:** Проведіть невелику письмову дискусію із самими собою щодо будь-якої своєї переконаності. Ставте собі уточнювальні та проблемні запитання, поки не дійдете до базового припущення.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота повинна бути структурована відповідно до кожного завдання: окремо подайте результати фактчекінгу, карту аргументації та сократівського інтерв'ю із чіткими підзаголовками.
2. Усі висновки мають ґрунтуватися на застосуванні конкретних методів критичного мислення (зокрема алгоритму IMVAIN, логічного аналізу аргументів, постановки запитань) і супроводжуватися коротким поясненням отриманих результатів.
3. При виконанні завдань необхідно демонструвати аналітичність: порівнювати джерела інформації, виявляти можливі упередження, логічні помилки та неузгодженості в аргументації.

4. Робота повинна бути оформлена відповідно до академічних вимог (логічність викладу, грамотність, акуратність), із обов'язковим зазначенням використаних джерел інформації.

Питання для самоконтролю:

1. Які вісім універсальних інтелектуальних стандартів виділяють дослідники критичного мислення?
2. Як стандарт «релевантності» допомагає уникнути відхилення від теми під час дискусії?
3. Чому точність та чіткість є першочерговими вимогами до наукового твердження?
4. У чому полягає відмінність між фактом, думкою та інтерпретацією в тексті?
5. Які запитання допомагають виявити приховані припущення автора повідомлення?
6. Як метод 5W+H (Who, What, Where, When, Why, How) допомагає в аналізі подій?
7. Що таке «карта аргументації» та як вона допомагає виявити логічні розриви?
8. Які ознаки вказують на те, що джерело інформації є ненадійним або маніпулятивним?
9. Як стандарт «справедливості» запобігає упередженості під час аналізу чужої позиції?
10. Які переваги дає використання критичних запитань у навчальному процесі?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Який стандарт мислення вимагає, щоб твердження було зрозумілим і недвозначним?
а) чіткість; б) глибина; в) широта; г) значущість.
2. Стандарт релевантності означає, що інформація має:
а) бути істинною; б) стосуватися суті проблеми; в) бути новою; г) бути приємною.
3. Метод перевірки джерел IMVAİN розшифровується як аналіз:
а) швидкості; б) надійності та незалежності; в) ціни; г) дизайну.
4. Процес встановлення істинності повідомлення називається:
а) індукція; б) верифікація; в) трансляція; г) ілюстрація.
5. Що з переліченого є методом візуалізації аргументації?
а) кросворд; б) карта аргументації; в) натюрморт; г) анкета.
6. Запитання «Чи є інша точка зору?» перевіряє мислення на:
а) чіткість; б) широту; в) точність; г) складність.
7. Інформація, яку можна перевірити та яка відповідає дійсності – це:
а) фейк; б) факт; в) емоція; г) чутки.

8. Сократівський метод полягає у: а) читанні лекцій; б) постановці запитань; в) мовчанні; г) написанні віршів.
9. Який стандарт вимагає врахування найскладніших аспектів проблеми?
а) точність; б) глибина; в) швидкість; г) популярність.
10. Критичне письмо передбачає насамперед:
а) гарний почерк; б) обґрунтованість кожної тези; в) великий обсяг; г) відсутність абзаців.

Тема 16. Критичне навчання

Мета: Розкрити концепцію критичного навчання як активного процесу конструювання знань, а не простого їх накопичення. Метою є вивчення відмінностей між традиційним (пасивним) та критичним (активним) навчанням, аналіз ролі самостійності студента та відповідальності за власне пізнання. Оволодіння цим підходом дозволяє перетворити процес засвоєння інформації на інструмент розвитку інтелектуальної автономії та професійної компетентності.

Питання для самостійного вивчення:

1. Поняття активного та пасивного навчання: порівняльний аналіз.
2. Сутність критичного навчання за моделлю «сприйняття – осмислення – застосування».
3. Роль викладача та студента в парадигмі критичної освіти.
4. Проблема догматизму в освіті та методи його подолання.
5. Навчання через розв'язання проблем (Problem-Based Learning).

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Активне навчання, конструктивізм, пізнавальний інтерес, догматизм, інтелектуальна пасивність, самоосвіта, проблемна ситуація, когнітивний дисонанс, осмислення, конструювання сенсів, метапізнання, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, зворотний зв'язок.*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання важливо зрозуміти, що в традиційній системі студент часто виступає «резервуаром» для знань, які передає викладач. Критичне ж навчання передбачає, що знання неможливо «дати» – їх можна лише «збудувати» у власному розумі через активну роботу з інформацією.

У другому питанні проаналізуйте цикл навчання. Критичне засвоєння матеріалу починається не з читання тексту, а з виникнення запитання або проблеми. Тільки тоді, коли інформація стає відповіддю на ваш внутрішній запит, вона перетворюється на справжнє знання, яке залишається в пам'яті та може бути застосоване на практиці.

У третьому питанні зверніть увагу на зміну ролей. Викладач у критичному навчанні – це не «транслятор істини», а фасилітатор (помічник), який створює умови для дискусії. Студент, у свою чергу, бере на себе відповідальність за перевірку доказів та глибину занурення в тему.

У четвертому питанні розгляньте небезпеку догматизму. Догматичне навчання вимагає сліпої віри в авторитет підручника. Критичне навчання вчить піддавати сумніву навіть загальноприйняті положення, якщо вони не мають достатнього логічного обґрунтування, що є основою наукового прогресу.

У п'ятому питанні вивчіть метод проблемних ситуацій. Навчання стає ефективним, коли воно імітує реальну професійну діяльність. Спробуйте змодельовати ситуацію, де логічні правила або етичні норми вступають у конфлікт, і знайдіть шлях вирішення, спираючись на вивчений матеріал.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 3, 5, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Порівняльний аналіз:** Опишіть свій досвід навчання за традиційною та критичною моделями. Наведіть конкретний приклад теми, яку ви засвоїли краще завдяки активному залученню та дискусії.
2. **Розробка алгоритму:** Складіть «Пам'ятку студента з критичного читання підручника». Включіть до неї 5 запитань, які варто ставити до кожного розділу, щоб переконатися у власному розумінні матеріалу.
3. **Есе-прогноз:** «Якою має бути освіта майбутнього в епоху штучного інтелекту?». Обґрунтуйте роль критичного мислення як головної компетенції, яку неможливо автоматизувати.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. **Структурованість і відповідність завданням.** Робота повинна бути чітко поділена на три частини відповідно до поставлених завдань (аналіз, алгоритм, есе). Кожен пункт має містити логічно завершений виклад із підзаголовками, що відображають зміст.
2. **Аналітичність і обґрунтованість.** У порівняльному аналізі необхідно не лише описати досвід, а й пояснити відмінності між традиційним і критичним навчанням на основі конкретних прикладів. Висновки мають спиратися на власні спостереження та елементи узагальнення.
3. **Практична спрямованість і чіткість формулювань.** «Пам'ятка студента» повинна бути оформлена у вигляді зрозумілого алгоритму або списку запитань. Формулювання мають бути лаконічними, універсальними для застосування та спрямованими на перевірку глибини розуміння матеріалу.
4. **Аргументованість і логіка викладу в есе.** Есе-прогноз має містити чітку позицію щодо ролі критичного мислення в освіті майбутнього.

Аргументація повинна бути послідовною, із використанням прикладів, логічних зв'язків та, за можливості, опорою на сучасні наукові підходи. Дотримуйтесь академічного стилю, грамотності та вимог до оформлення навчальних робіт.

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягає головна відмінність між пасивним накопиченням знань та активним конструюванням сенсів?
2. Як когнітивний дисонанс (усвідомлення суперечності) стимулює процес навчання?
3. Які умови необхідні для створення «безпечного простору» для критичної дискусії в аудиторії?
4. Чому вміння вчитися самостійно є важливішим за володіння великим обсягом готової інформації?
5. Як догматичний підхід до навчання впливає на розвиток творчих здібностей особистості?
6. Що таке «фасилітація» і як вона змінює відносини між викладачем та студентом?
7. Як зворотний зв'язок допомагає коригувати власні помилки в процесі вивчення складних тем?
8. Які перешкоди заважають студентам переходити від пасивного слухання до критичного аналізу?
9. У чому полягає цінність «помилки» як етапу в системі критичного навчання?
10. Як критичне навчання сприяє професійній адаптації випускника університету?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Хто є суб'єктом процесу в системі критичного навчання?
а) тільки викладач; б) тільки студент; в) і викладач, і студент; г) адміністрація.
2. Модель навчання, де знання будуються на основі попереднього досвіду:
а) біхевіоризм; б) конструктивізм; в) механіцизм; г) ідеалізм.
3. Головна ознака проблемного навчання – це наявність:
а) оцінок; б) суперечності або запитання; в) тиші в аудиторії; г) великої кількості книг.
4. Догматичне навчання базується на:
а) критиці; б) сумніві; в) авторитеті та вірі; г) експерименті.
5. Метапізнання – це:
а) знання про все на світі; б) знання про те, як ми мислимо і вчимося; в) читання думок; г) забудькуватість.
6. Фасилітатор в освіті – це той, хто:

а) карає за помилки; б) полегшує процес пізнання; в) мовчить; г) читає за підручником.

7. Критичне навчання спрямоване на розвиток:

а) пам'яті; б) інтелектуальної незалежності; в) слухняності; г) швидкості письма.

8. Першим етапом критичного засвоєння інформації є:

а) іспит; б) виклик (актуалізація зацікавленості); в) забування; г) переказ.

9. Який метод найкраще сприяє критичному навчанню?

а) монолог; б) групова дискусія; в) диктант; г) списування.

10. Критичне навчання в епоху інтернету допомагає:

а) менше читати; б) відсіювати недостовірну інформацію; в) більше грати; г) швидше друкувати.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 5

ВИДИ ДЕМОНСТРАЦІЇ В ПРОЦЕСІ АРГУМЕНТУВАННЯ ТА ПРАВИЛА ЇЇ ПОБУДОВИ

Тема 17. Умовиводи як базовий елемент аргументації

Мета: вивчення теми є формування у студентів цілісного розуміння умовиводу як логічної форми мислення, що забезпечує перехід від відомих знань до нових. Студенти мають засвоїти структуру висновків, оволодіти правилами дедукції, індукції та аналогії. Важливим аспектом є вироблення навичок використання логічно обґрунтованих схем у процесі аргументації для підвищення доказовості та переконливості промов.

Питання для самостійного вивчення:

1. Поняття умовиводу: логічний перехід від засновків до висновку.
2. Дедуктивні умовиводи: логічна необхідність та правильність висновку.
3. Специфіка індуктивних методів у практичній аргументації та ризики поспішних узагальнень.
4. Умовивід за аналогією: евристична роль та правила достовірності.
5. Логічні помилки в структурах умовиводів та способи їх уникнення.

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Умовивід, засновок, висновок, логічне слідування, дедукція, силогізм, індукція, повна індукція, неповна індукція, аналогія, модус, ентимема, ампліативність, верифікація, логічна помилка (Paralogismus).*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання, зосередьте увагу на тричастинній структурі умовиводу: засновки, висновок і зв'язок (логічне слідування).

Важливо зрозуміти, що істинність висновку залежить як від істинності засновків, так і від дотримання формальних правил.

У другому питанні, аналізуючи дедукцію, детально розгляньте простий категоричний силізм. Вивчіть правила термінів та засновків. Пам'ятайте, що в дедукції знання у висновку не виходить за межі того, що вже містилося в засновках, але воно стає явним.

У третьому питанні необхідно чітко розрізняти повну та неповну індукцію. Зверніть увагу на методи наукової індукції (єдиної подібності, єдиної відмінності тощо), які дозволяють встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Усвідомте, що індуктивні висновки мають імовірнісний характер, що є критичним для стратегії аргументації.

У четвертому питанні необхідно розібратися з механізмом аналогії. Виділіть аналогію властивостей та аналогію відносин. Головне завдання – зрозуміти, що для підвищення ступеня ймовірності висновку за аналогією необхідно порівнювати суттєві, а не другорядні ознаки об'єктів.

У п'ятому питанні проаналізуйте найтипівіші порушення логічних законів: "четвертування термінів" у дедукції або "після цього, отже, з причини цього" в індукції. Навчіться ідентифікувати ці хиби в текстах опонентів, оскільки це є ключовою навичкою критичного мислення та успішної контраргументації в будь-якій професійній дискусії.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 2, 5, 6].

Завдання для самостійної роботи:

1.Аналіз силізмів: Знайдіть у медійних текстах або виступах політиків три приклади дедуктивних висновків. Визначте в них великий, середній та менший терміни. Перевірте, чи не допущено логічних помилок (наприклад, нерозподіленість середнього терміну). Оформіть це у вигляді таблиці, де засновки та висновки чітко відокремлені лінією.

2.Побудова індуктивних схем: Сформулюйте приклад наукової індукції за методом супутніх змін. Опишіть ситуацію, де збільшення або зменшення одного фактору веде до зміни іншого. Поясніть, чому в даному випадку висновок залишається лише ймовірним і які додаткові дані могли б зробити його більш достовірним у контексті наукової аргументації.

3.Критичне оцінювання аналогії: Складіть текст-аргумент (до 10 речень), побудований на аналогії між історичною подією та сучасністю. Після цього проведіть самокритичний аналіз: вкажіть на суттєві відмінності між об'єктами порівняння, які можуть спростувати вашу аналогію. Це допоможе розвинути навичку пошуку слабких місць у власній аргументативній стратегії перед публічним виступом.

*Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання
практичних завдань:*

1. Робота повинна бути структурована відповідно до трьох типів умовиводів (дедукція, індукція, аналогія); кожен пункт завдання оформлюється як окремий розділ із чітким виокремленням засновків, висновків і логічного аналізу.
2. При виконанні завдань необхідно не лише наводити приклади умовиводів, а й здійснювати їх формально-логічний розбір: визначати терміни силогізму, тип індукції чи характер аналогії, а також виявляти можливі логічні помилки або обмеження аргументації.
3. Усі висновки мають бути обґрунтованими та спиратися на проведений аналіз; особлива увага приділяється поясненню ступеня достовірності індуктивних узагальнень і критичній оцінці сили аналогії.
4. Робота повинна бути виконана відповідно до академічних вимог: логічна послідовність викладу, чіткість формулювань, грамотність, а також використання наукових і публіцистичних джерел для підбору прикладів і поглиблення розуміння аргументації.

Питання для самоконтролю:

1. Яке логічне визначення можна надати поняттю структури умовиводу?
2. Які головні відмінності існують між дедуктивним та індуктивним умовиводами?
3. Які правила термінів є обов'язковими для побудови правильного силогізму?
4. Чому висновок у неповній індукції завжди має лише імовірнісний характер?
5. Які умови підвищують ступінь достовірності висновку в умовиводах аналогії?
6. Що означає логічна помилка під назвою "поспішне узагальнення" в індукції?
7. Як правильно перетворити ентимему у повний простий категоричний силогізм?
8. Яку роль відіграє середній термін у процесі логічного висновку?
9. Які методи встановлення причинних зв'язків розробив видатний логік Френсіс Бекон?
10. Як розрізнити строгу та нестрогу аналогію в практичній аргументації?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Що є основною структурною одиницею логічного умовиводу?
а) поняття; б) судження; в) аргумент; г) висновок.

2. Який елемент об'єднує засновки та висновок у міркуванні?
а) індукція; б) дедукція; в) логічний зв'язок; г) аналогія.
3. Який тип умовиводу рухається від загального до конкретного?
а) індуктивний; б) дедуктивний; в) аналогічний; г) гіпотетичний.
4. Який умовивід базується на узагальненні окремих випадків досвіду?
а) дедукція; б) індукція; в) силогізм; г) редукція.
5. Як називається класичний тричленний дедуктивний логічний умовивід?
а) аналогія; б) силогізм; в) гіпотеза; г) індукція.
6. Який елемент умовиводу впливає із засновків логічно необхідно?
а) аргумент; б) висновок; в) приклад; г) припущення.
7. Яка помилка виникає при порушенні логічного зв'язку між засновками?
а) тавтологія; б) парадокс; в) логічна хиба; г) індукція.
8. Який тип умовиводу використовує подібність між об'єктами для висновку?
а) дедукція; б) індукція; в) аналогія; г) силогізм.
9. Яка характеристика забезпечує істинність висновку при істинних засновках?
а) релевантність; б) валідність; в) емоційність; г) суб'єктивність.
10. Яка роль умовиводів у процесі побудови аргументованого мислення?
а) декоративна; б) випадкова; в) ключова; г) другорядна.

Тема 18. Демонстрація у формі дедукції

Мета: Сформувати системне розуміння дедуктивної демонстрації як логічного способу доведення, що базується на виведенні часткових висновків із загальних положень. Розвинути вміння будувати аргументацію за правилами формальної логіки, аналізувати структуру доказу, виявляти логічні помилки та застосовувати дедуктивні методи у навчальній і науковій діяльності.

Питання для самостійного вивчення:

1. Поняття демонстрації в логічній структурі аргументації.
2. Види дедуктивних умовиводів: від простого силогізму до складних конструкцій.
3. Правила термінів та засновків у дедуктивному виведенні.
4. Логічні помилки в дедукції: «учетверіння термінів» та «неправильне слідування».
5. Роль дедуктивного методу в юридичній практиці та науковому пізнанні.

Перелік ключових термінів і понять з теми: Дедукція; індукція; умовивід; силогізм; посилка; висновок; аргументація; доказ; теза; логічна форма; істинність; валідність; логічна помилка; аналітичне судження; формальна логіка.

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання зосередьте увагу на місці демонстрації в структурі доведення. Пам'ятайте, що це спосіб зв'язку між тезою та аргументами, який має забезпечувати істинність висновку при істинності засновків.

У другому питанні проаналізуйте класифікацію дедуктивних умовиводів. Важливо розрізнати безпосередні умовиводи (перетворення, обернення) та опосередковані. Вивчіть структуру категоричного силогізму як базової моделі дедукції.

У третьому питанні необхідно детально розібрати правила побудови силогізмів. Зверніть увагу, що порушення правил середнього терміну або розподіленості термінів робить висновок недостовірним, навіть якщо самі аргументи здаються істинними.

У четвертому питанні необхідно класифікувати найтипівіші помилки. Найбільш небезпечною є помилка *non sequitur* (не слідує), коли між аргументами та тезою відсутній логічний зв'язок. Розберіть приклади софізмів, що базуються на навмисному порушенні правил дедукції.

У п'ятому питанні розгляньте практичну цінність дедукції. Дедуктивний метод дозволяє отримувати нові факти без безпосереднього звернення до досвіду, що є критично важливим у математиці, теоретичній фізиці та при кваліфікації правових діянь у судочинстві.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 3, 5, 6].

Завдання для самостійної роботи:

1. Аналітична вправа на побудову силогізмів: Сформулюйте три власні приклади категоричного силогізму за різними фігурами (перша, друга, третя). Перевірте кожен із них на відповідність загальним правилам термінів та засновків. Опишіть, яким чином загальне правило в засновку дозволяє зробити конкретний висновок про суб'єкт тези.

2. Критичний аналіз тексту: Знайдіть у науковій статті або юридичному документі фрагмент, де застосовується дедуктивне міркування. Виділіть у ньому тезу, засновки та продемонструйте схему логічного слідування. Оцініть, чи є демонстрація в цьому випадку коректною та чи не містить вона прихованих ентимем (скорочених міркувань).

3. Порівняльна таблиця методів: Складіть порівняльну характеристику дедуктивної та індуктивної демонстрації. Визначте основні відмінності за такими критеріями: спрямованість руху думки, характер

отриманого знання (імовірне чи достовірне), сфера застосування. Поясніть, чому дедукція вважається основним інструментом формальної логіки в системі доведення.

*Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання
практичних завдань:*

1. Робота повинна бути структурована відповідно до кожного пункту завдання: окремо подаються силогізми, аналіз тексту та порівняльна характеристика, із чітким логічним розмежуванням частин.
2. При виконанні завдань необхідно дотримуватися правил формальної логіки: коректно формулювати засновки й висновки, перевіряти силогізми на відповідність правилам термінів і фігур, а також аргументовано пояснювати процес дедуктивного виведення.
3. Аналітичні висновки мають бути обґрунтованими: у критичному аналізі слід чітко виділяти тезу, засновки та логічний зв'язок між ними, оцінювати коректність міркування й виявляти можливі логічні скорочення (ентимеми).
4. Оформлення роботи повинно відповідати академічним вимогам: логічна послідовність викладу, чіткість формулювань, грамотність, а також використання наукових джерел для поглиблення розуміння дедуктивного методу та його відмінностей від індукції.

Питання для самоконтролю:

1. Яке місце посідає демонстрація в структурі логічного доведення?
2. Яким є основний напрямок руху думки при дедукції?
3. Чим дедуктивне виведення відрізняється від індуктивного методу пізнання?
4. Які основні елементи складають структуру простого категоричного силогізму?
5. Чому істинність засновків є необхідною умовою достовірного висновку?
6. Які існують основні правила для термінів у дедуктивних висновках?
7. У чому полягає сутність логічної помилки учетверіння основних термінів?
8. Яку роль відіграє середній термін у побудові демонстрації?
9. Як визначається правильність логічної форми дедуктивного виведення знання?
10. Чому дедукцію називають переходом від загального до часткового знання?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Як називається логічний перехід від загального знання до часткового?

- а) індукція; б) дедукція; в) аналогія; г) синтез.
2. Який елемент аргументації вказує на спосіб зв'язку доводів?
а) теза; б) аргумент; в) демонстрація; г) спростування.
3. Скільки термінів повинен містити правильний простий категоричний силлогізм?
а) два; б) три; в) чотири; г) п'ять.
4. Як називається силлогізм, у якому пропущено один із засновків?
а) полісиллогізм; б) ентимема; в) епіхейрема; г) сорит.
5. Яка логічна помилка виникає при порушенні правил середнього терміна?
а) підміна тези; б) коло в доведенні; в) не слідує; г) поспішне узагальнення.
6. Яким за характером є висновок у правильній дедуктивній формі?
а) імовірним; б) достовірним; в) хибним; г) суперечливим.
7. Яка фігура силлогізму вважається найбільш типовою для дедуктивного методу?
а) перша; б) друга; в) третя; г) четверта.
8. Як називається засновок, що містить предикат майбутнього висновку силлогізму?
а) менший; б) більший; в) середній; г) імпліцитний.
9. Що є основою дедукції як методу логічного виведення знань?
а) спостереження; б) експеримент; в) закон слідування; г) досвід.
10. Який зв'язок між засновками та висновком забезпечує дедуктивна демонстрація?
а) випадковий; б) необхідний; в) частковий; г) суб'єктивний.

Тема 19. Демонстрація у формі індукції

Мета: Оволодіти теоретичними знаннями та практичними навичками побудови логічного висновку від часткового до загального. Мета передбачає розкриття механізмів індуктивного узагальнення, вивчення видів індукції (повної та неповної), а також визначення ролі індуктивних методів у науковому дослідженні та повсякденній аргументації. Студенти мають навчитися оцінювати ступінь імовірності індуктивних висновків.

Питання для самостійного вивчення:

1. Поняття індукції як виду опосередкованого умовиводу.
2. Повна індукція: умови застосування та логічна достовірність.
3. Неповна індукція: популярна та наукова (через відбір виключних фактів).
4. Методи встановлення причинних зв'язків (методи Бекона-Мілля).
5. Роль індукції у формуванні наукових гіпотез та емпіричних законів.

Перелік ключових термінів і понять: Індукція, повна індукція, неповна індукція, популярна індукція, наукова індукція, енумерація, елімінація, причинно-наслідковий зв'язок, метод подібності, метод відмінності, сполучений метод подібності та відмінності, метод супутніх змін, метод залишків, ймовірність висновку, логічне узагальнення.

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання необхідно зосередитись на етимології терміну «індукція» (наведення) та зрозуміти специфіку руху думки від знання про окремі предмети класу до знання про клас у цілому. Важливо відрізнити індукцію від дедукції за вектором обґрунтування.

У другому питанні слід розглянути умови, за яких індукція дає достовірне знання. Це можливо лише тоді, коли кількість елементів у класі є скінченною і кожен з них підлягає перевірці. Зверніть увагу на роль «закритої» множини об'єктів.

У третьому питанні необхідно проаналізувати ризики неповного узагальнення. Особливу увагу приділіть помилці «поспішне узагальнення». Розберіть різницю між простою реєстрацією фактів (через перерахування) та науковим аналізом суттєвих ознак, що підвищує ймовірність істинності висновку.

У четвертому питанні необхідно детально вивчити п'ять методів наукової індукції. Кожен метод (подібності, відмінності тощо) має бути підкріплений алгоритмом логічних дій. Слід зрозуміти, як виокремити одну причину серед багатьох обставин, що передують події.

У п'ятому питанні важливо усвідомити, що індукція є фундаментом природничих наук. Потрібно розглянути взаємозв'язок індукції та дедукції в реальному процесі пізнання: як індуктивні узагальнення стають великими посилками для наступних дедуктивних висновків у наукових теоріях.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 1, 5, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Аналітичне завдання:** Оберіть будь-який закон фізики або біології та реконструйте шлях його відкриття через індуктивне узагальнення. Опишіть, які факти слугували засновками та який вид індукції був використаний.
2. **Логічне моделювання:** Складіть приклад для кожного з методів Бекона-Мілля (подібності, відмінності, супутніх змін). Ситуації мають бути взяті з професійної сфери або повсякденного життя, демонструючи пошук причини конкретного явища.
3. **Критичний аналіз:** Знайдіть у медіа-просторі приклад маніпулятивного використання неповного індуктивного узагальнення. Поясніть, чому

висновок у даному випадку є недостовірним і які логічні правила були порушені авторами повідомлення.

*Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання
практичних завдань:*

1. Робота повинна бути структурована відповідно до змісту завдань: окремо виділяйте аналітичну частину, логічне моделювання та критичний аналіз, забезпечуючи послідовність викладу міркувань.
2. У процесі виконання завдань необхідно чітко ідентифікувати тип індукції (повна, неповна, наукова), а також обґрунтовувати вибір методів індуктивного узагальнення на основі конкретних фактів і прикладів.
3. При моделюванні ситуацій та аналізі прикладів важливо дотримуватися логічної коректності: чітко формулювати засновки, висновки та причинно-наслідкові зв'язки, уникаючи узагальнень без достатньої підстави.
4. Оформлення роботи має відповідати академічним вимогам: логічна завершеність висновків, аргументованість тверджень, грамотність викладу, а також використання наукових джерел для підтвердження наведених положень (за наявності відповідних даних).

Питання для самоконтролю:

1. Який напрям руху думки є характерним для індуктивного умовиводу?
2. Чим відрізняється повна індукція від наукової та популярної індукції?
3. Які логічні вимоги висуваються до засновків у повній індукції?
4. У чому полягає сутність методу схожості при встановленні причин?
5. Яку логічну помилку називають «після цього, отже, з причини цього»?
6. Чому висновки неповних індуктивних умовиводів мають лише ймовірнісний характер?
7. Яким чином можна підвищити ступінь імовірності висновку в індукції?
8. У чому полягає специфіка методу супутніх змін у науці?
9. Яка роль методу залишків у дослідженні складних природних явищ?
10. Як взаємодіють між собою процеси індукції та дедукції в пізнанні?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Як називається умовивід від знання одиничних об'єктів до загальних?
а) дедукція; б) індукція; в) аналогія; г) абдукція.
2. Який висновок отримують у результаті застосування методу повної індукції?
а) імовірний; б) хибний; в) достовірний; г) проблематичний.
3. Яка помилка виникає при необґрунтованому переході до загального висновку?

- а) підміна тези; б) поспішне узагальнення; в) коло в доведенні; г) суперечність.
4. Який метод індукції порівнює випадки, де виникає досліджуване явище?
а) метод відмінності; б) метод залишків; в) метод подібності; г) синтез.
5. Що є основою для висновків у логіці популярної індукції?
а) науковий аналіз; б) просте перерахування; в) дедуктивний метод; г) експеримент.
6. Який ступінь істинності мають висновки при використанні неповної індукції?
а) завжди істинні; б) завжди хибні; в) імовірнісні; г) аксіоматичні.
7. Який метод вимагає незмінності всіх обставин, окрім однієї єдиної?
а) метод відмінності; б) метод подібності; в) аналогія; г) дедукція.
8. Як називається індукція через відбір фактів, що виключають випадковість?
а) популярна; б) наукова; в) математична; г) повна.
9. Хто є розробником чотирьох методів встановлення причинних зв'язків?
а) Арістотель; б) Джон Стюарт Мілль; в) Іммануїл Кант; г) Рене Декарт.
10. Який метод вивчає залежність інтенсивності причини та інтенсивності наслідку?
а) метод подібності; б) метод супутніх змін; в) метод залишків; г) синтез.

Тема 20. Аналогічна демонстрація

Мета: вивчення теми є формування у здобувачів знань про сутність та механізми використання аналогічної демонстрації як ефективного методу передачі складної інформації через порівняння з відомими об'єктами. Студенти мають опанувати логічні основи побудови аналогій, навчитися виявляти структурну схожість між різнорідними явищами та застосовувати цей інструмент для візуалізації абстрактних концепцій у професійній діяльності, розвиваючи критичне та асоціативне мислення.

Питання для самостійного вивчення:

1. Логічна природа аналогії та її роль у пізнавальному процесі.
2. Класифікація аналогій: атрибутивні, реляційні та метафоричні демонстрації.
3. Психологічні аспекти сприйняття аналогічних образів аудиторією.
4. Критерії валідності аналогії: межі застосовності та типові помилки (хибна аналогія).
5. Методика розробки авторської аналогічної моделі для пояснення складних систем.

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Аналогія, об'єкт-прототип, цільовий об'єкт, ізоморфізм, гомоморфізм, когнітивна модель, евристична функція, візуалізація, асоціативний ряд, дедукція,*

індукція, метафора, перенесення ознак, структурна подібність, верифікація аналогії

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання необхідно зосередитись на дефініції аналогії як умовиводу, де висновок про належність певної ознаки об'єкту робиться на підставі його подібності до іншого об'єкта. Важливо зрозуміти, що аналогія – це місток між відомим і невідомим.

У другому питанні слід вивчити типологію. Особливу увагу приділіть різниці між простою та строгими аналогіями. Строга аналогія ґрунтується на зв'язку подібних ознак з тією ознакою, що переноситься, що забезпечує високу вірогідність демонстрації.

У третьому питанні необхідно проаналізувати, як людський мозок обробляє нову інформацію. Аналогічна демонстрація знижує когнітивне навантаження, оскільки використовує вже існуючі в пам'яті нейронні зв'язки. Дослідіть ефект «інсайту», який виникає при вдалому порівнянні.

У четвертому питанні необхідно вивчити обмеження методу. Головне застереження: подібність у деяких ознаках не гарантує подібності в усьому. Слід розібрати поняття «хибна аналогія», коли поверхнева схожість призводить до хибних логічних висновків.

У п'ятому питанні перейдіть до практики. Алгоритм створення демонстрації включає: виділення ключової характеристики складного об'єкта, пошук побутового чи загальновідомого відповідника, перевірку точок дотику та фіксацію розбіжностей, щоб не вводити аудиторію в оману. Використовуйте наочність.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 4, 6, 7].

Завдання для самостійної роботи:

- 1. Аналітичний кейс «Пошук паралелей»:** Оберіть складне наукове поняття (наприклад, «інфляція», «електричний струм» або «структура ДНК»). Підберіть до нього три різні аналогії (побутову, технічну, природну). Обґрунтуйте, які саме ознаки об'єкта-прототипу дозволяють розкрити суть цільового поняття. Опишіть обмеження кожної з наведених аналогій, вказавши, де подібність закінчується.
- 2. Графічне моделювання:** Створіть візуальну схему аналогічної демонстрації. На схемі мають бути чітко позначені «база знань» (відомий об'єкт) та «цільова область» (новий об'єкт). Стрілками вкажіть логічні зв'язки та перенесення властивостей. Додайте короткий текстовий супровід, пояснюючи, чому обрана візуалізація полегшує розуміння теми для аудиторії, що не має спеціальної підготовки.
- 3. Критичний розбір тексту:** Знайдіть у медіа або науково-популярній літературі приклад використання аналогії. Проаналізуйте його за

алгоритмом: а) чи є аналогія зрозумілою цільовій аудиторії; б) чи не є вона маніпулятивною; в) наскільки суттєвими є спільні ознаки порівнюваних предметів. Результати аналізу оформіть у вигляді есе-відгуку, де запропонуйте власну, більш точну модель демонстрації для цього ж явища.

*Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання
практичних завдань:*

1. **Структурованість і логіка викладу.** Робота повинна бути чітко структурована відповідно до трьох завдань (аналітичний кейс, графічне моделювання, критичний розбір). У межах кожного пункту необхідно дотримуватися послідовності: постановка задачі → аналіз → обґрунтування → висновки. Особлива увага приділяється логіці перенесення ознак в аналогіях.
2. **Обґрунтованість аналогій і аналітична глибина.** Усі запропоновані аналогії мають бути не лише наведені, а й пояснені через виділення суттєвих спільних ознак між об'єктами. Важливо чітко визначати межі застосування аналогії та вказувати, де вона втрачає коректність. Висновки повинні базуватися на порівняльному аналізі, а не на інтуїтивних судженнях.
3. **Якість візуалізації та пояснювального супроводу.** Графічна схема повинна бути зрозумілою, логічно побудованою та містити всі ключові елементи: «базу знань», «цільову область» і зв'язки між ними. Візуалізація має доповнювати текст, а не дублювати його. Пояснення повинно аргументувати, як саме схема полегшує сприйняття складного поняття для неспеціалізованої аудиторії.
4. **Критичність мислення та академічна доброчесність.** При аналізі прикладів із медіа або науково-популярних джерел необхідно застосовувати чіткі критерії оцінювання (зрозумілість, коректність, відсутність маніпуляцій). Власні судження мають бути аргументованими. Робота повинна відповідати академічним вимогам: грамотність, коректне оформлення, за потреби – посилання на джерела.

Питання для самоконтролю:

1. Яке головне призначення аналогічної демонстрації у процесі навчання?
2. Чим відрізняється сувора аналогія від простої випадкової подоби?
3. Які логічні помилки найчастіше виникають при побудові аналогій?
4. Яку роль відіграє об'єкт-прототип у структурі аналогічного висновку?
5. Чому важливо враховувати рівень підготовки аудиторії при порівнянні?
6. Які переваги має використання метафоричних аналогій у викладанні?
7. Як перевірити валідність обраної аналогії для наукового пояснення?
8. У чому полягає евристична функція методу моделювання за аналогією?

9. Які критерії визначають межу застосовності конкретного порівняльного образу?
10. Як аналогія сприяє розвитку творчого мислення у майбутніх фахівців?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Який тип умовиводу лежить в основі будь-якої аналогічної демонстрації?
- а) дедуктивний; б) традитивний; в) індуктивний; г) абдуктивний.
2. Як називають об'єкт, ознаки якого переносяться на невідомий предмет?
- а) модель-мішень; б) об'єкт-оригінал; в) модель-прототип; г) суб'єкт логіки.
3. Яка основна умова забезпечує високу вірогідність висновку за аналогією?
- а) кількість ознак; б) суттєвість ознак; в) новизна ознак; г) складність ознак.
4. Що є головним ризиком при використанні надто спрощеної аналогії?
- а) втрата інтересу; б) викривлення суті; в) надмірна увага; г) швидке запам'ятовування.
5. Яка функція аналогії допомагає знайти нові шляхи вирішення задачі?
- а) контрольна; б) евристична; в) виховна; г) комунікативна.
6. Вкажіть вид аналогії, що порівнює відносини між парами об'єктів:
- а) атрибутивна; б) реляційна; в) повна; г) метафорична.
7. Яка помилка виникає при порівнянні об'єктів за несуттєвими ознаками?
- а) хибна аналогія; б) коло в доведенні; в) підміна тези; г) поспішне узагальнення.
8. Що означає термін «ізоморфізм» у контексті побудови наукових аналогій?
- а) повна відмінність; б) структурна схожість; в) зовнішня привабливість; г) мовна єдність.
9. На якому етапі демонстрації слід вказувати на відмінності об'єктів?
- а) на початку; б) в кінці; в) взагалі не вказувати; г) під час порівняння.
10. Яка метафора найкраще ілюструє процес передачі знань через аналогію?
- а) зачинені двері; б) світло ліхтаря; в) логічний місток; г) чистий аркуш.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 6

ДІАЛОГ ЯК ФОРМА АРГУМЕНТАЦІЇ. ЗАПИТАННЯ ТА ВІДПОВІДІ

Тема 21. Сутність комунікації та її роль у суспільстві

Мета: Сформувати у здобувачів освіти цілісне уявлення про сутність комунікації як соціального процесу, її функції та значення в розвитку суспільства. Ознайомити з основними моделями комунікації, видами та рівнями взаємодії. Розвинути навички аналізу комунікативних процесів у професійній та соціальній діяльності.

Питання для самостійного вивчення:

1. Еволюція засобів комунікації в історії людської цивілізації.
2. Специфіка невербальної комунікації та її соціокультурна обумовленість.
3. Комунікативні бар'єри: психологічні, лінгвістичні та технічні аспекти.
4. Роль масових комунікацій у формуванні громадської думки.
5. Особливості віртуальної комунікації в епоху цифрової трансформації.

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Комунікація, реципієнт, комунікатор, кодування, декодування, канал зв'язку, фідбек (зворотний зв'язок), комунікативний шум, контент, вербальна комунікація, масова комунікація, соціальна мережа, інтерпретація, медіаграмотність, комунікативний простір.*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання, зосередьте увагу на визначенні комунікації не лише як передачі інформації, а як процесу створення спільних смислів. Розгляньте лінійні та циклічні моделі комунікації, звертаючи увагу на обов'язковість зворотного зв'язку для ефективності процесу.

У другому питанні проаналізуйте соціальні функції комунікації: інформативну, регулятивну, емотивну та функцію соціалізації. Важливо зрозуміти, як комунікація виступає «клеєм», що тримає структуру суспільства, забезпечуючи передачу норм і цінностей від покоління до покоління.

У третьому питанні необхідно детально розібрати рівні комунікаційної взаємодії: від міжособистісного до масового. Зверніть особливу увагу на те, як змінюється роль джерела інформації при переході від безпосереднього спілкування до опосередкованого технічними засобами, та які ризики виникають при втраті персоналізації.

У четвертому питанні необхідно дослідити природу комунікативних шумів та бар'єрів. Студент має навчитися розрізняти семантичні бар'єри (нерозуміння значень слів) та соціальні (відмінності у статусах чи культурах). Обґрунтуйте стратегії подолання цих перешкод для досягнення порозуміння між суб'єктами.

У п'ятому питанні проаналізуйте вплив сучасних технологій на якість суспільного діалогу. Розгляньте феномен «ехо-камер» та «фільтрів бульбашок» у соціальних мережах, що можуть звужувати світогляд. Підсумуйте роль комунікативної компетентності як ключової навички сучасної людини для успішної інтеграції у глобальний інформаційний простір.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 3, 4, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Аналітичне есе:** Підготуйте письмову роботу на тему: «Вплив штучного інтелекту на зміну моделей міжособистісної комунікації». У роботі необхідно проаналізувати, як автоматизовані системи та боти змінюють наше сприйняття автентичності діалогу та які етичні виклики це ставить перед сучасним суспільством.
2. **Кейс-стаді «Бар'єри розуміння»:** Оберіть відомий історичний або літературний приклад конфлікту, причиною якого став збій у комунікації. Опишіть елементи комунікативного ланцюга (джерело, повідомлення, канал, отримувач) та ідентифікуйте конкретний тип шуму, що завадив декодуванню інформації. Запропонуйте свій варіант вирішення ситуації через налагодження зворотного зв'язку.
3. **Порівняльна таблиця:** Складіть порівняльну характеристику вербальної та невербальної комунікації. Виділіть критерії: швидкість передачі, рівень усвідомленості, ступінь довіри реципієнта до інформації, можливість викривлення змісту. Додайте висновок про те, чому в кризових ситуаціях люди більше довіряють невербальним сигналам, ніж словам.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота має бути структурована відповідно до запропонованих завдань і містити логічно виділені частини (аналітичне есе, кейс-стаді, порівняльна таблиця), кожна з яких повинна чітко відповідати поставленій меті.
2. Під час виконання завдань необхідно забезпечити аналітичний характер викладу: аргументація висновків має ґрунтуватися на теоретичних положеннях комунікації, а також на прикладах із реальної або змодельованої соціальної практики.

3. Оформлення роботи повинно відповідати загальноприйнятим академічним вимогам: дотримання логіки викладу, грамотність, єдиний стиль, коректне оформлення таблиць, а також акуратність представлення матеріалу.
4. Для якісного виконання завдань рекомендується використовувати наукові джерела з теорії комунікації, соціальних наук та міждисциплінарних досліджень, а також за потреби залучати приклади з сучасних соціальних процесів для посилення аналітичної частини.

Питання для самоконтролю:

1. Яке місце посідає комунікація в структурі сучасної соціальної взаємодії?
2. Які основні елементи входять до класичної лінійної моделі комунікації?
3. Чим відрізняється процес інформування від повноцінного процесу соціальної комунікації?
4. Яку роль відіграє зворотний зв'язок у забезпеченні ефективності повідомлення?
5. Які типи бар'єрів найчастіше виникають під час ділового спілкування?
6. Як масова комунікація впливає на процеси демократизації сучасного суспільства?
7. У чому полягає сутність маніпулятивного впливу в комунікаційних процесах?
8. Які особливості має невербальний канал передачі емоційної інформації людині?
9. Чому медіаграмотність вважається необхідною умовою безпеки в цифровому просторі?
10. Як культурні коди впливають на процес інтерпретації отриманого повідомлення?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Хто є отримувачем інформації у класичній структурі акту комунікації?
а) комунікатор; б) реципієнт; в) медіум; г) модератор.
2. Який вид комунікації передбачає використання мови та мовних засобів? а) невербальна; б) вербальна; в) візуальна; г) тактильна.
3. Як називається процес перетворення ідеї повідомлення у символічну форму?
а) декодування; б) кодування; в) трансляція; г) рефлексія.
4. Що створює перешкоди для адекватного сприйняття змісту переданого повідомлення?
а) канал; б) шум; в) контекст; г) код.

5. Яка функція комунікації відповідає за засвоєння людиною соціального досвіду?
а) гедоністична; б) соціалізація; в) магічна; г) експресивна.
6. До якого типу належить комунікація між двома близькими друзями?
а) масова; б) міжособистісна; в) групова; г) інституційна.
7. Як називається реакція отримувача на повідомлення, що повертається джерелу?
а) анонс; б) зворотний зв'язок; в) інсайт; г) шум.
8. Який засіб комунікації є первинним у розвитку людського суспільства?
а) писемність; б) мовлення; в) телеграф; г) друк.
9. Яка складова комунікації відповідає за фізичний шлях передачі сигналу? а) повідомлення; б) канал; в) ефект; г) джерело.
10. Що визначає успішність декодування повідомлення реципієнтом у процесі спілкування?
а) спільність кодів; б) гучність звуку; в) наявність техніки; г) час доби.

Тема 22. Емпірична та теоретична аргументація

Мета: вивчення теми є формування у здобувачів знань про специфіку обґрунтування наукових положень через розмежування досвідного та логічного шляхів. Студент має опанувати механізми прямого підтвердження фактів, вивчити структуру теоретичного доведення, усвідомити роль експерименту та дедукції. Головний акцент робиться на вмінні розрізняти рівні достовірності аргументів та застосовувати їх у науковій дискусії.

Питання для самостійного вивчення:

1. Специфіка емпіричної аргументації та її зв'язок із досвідом.
2. Пряме та непряме підтвердження емпіричних даних.
3. Теоретична аргументація: логічне виведення та системність.
4. Роль аксіом, законів та гіпотез у структурі теоретичного обґрунтування.
5. Критерії спростування емпіричних та теоретичних тверджень.

Перелік ключових термінів і понять з теми: Аргументація, емпіричне обґрунтування, теоретичне обґрунтування, верифікація, фальсифікація, пряме підтвердження, непряме підтвердження, дедукція, індукція, гіпотеза, теорема, науковий факт, системність знання, логічне слідування, аксіоматичний метод.

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання зверніть увагу на те, що емпірична аргументація завжди базується на чуттєвому досвіді. Слід усвідомити, що

фундаментом тут виступає спостереження та експеримент, які перетворюють одиничні явища на наукові факти.

У другому питанні проаналізуйте різницю між прямим підтвердженням (безпосереднє спостереження об'єкта) та непрямим, коли ми робимо висновки про існування явища за його наслідками. Важливо зрозуміти межі достовірності кожного з цих видів.

У третьому питанні необхідно зосередитися на логічних зв'язках. Теоретична аргументація не потребує негайного звернення до досвіду, оскільки вона спирається на вже доведені закони та принципи логічного слідування, що забезпечують перехід від засновків до висновку.

У четвертому питанні необхідно дослідити ієрархію наукового знання. Вивчіть, як фундаментальні закони стають основою для доведення часткових тверджень. Особливу увагу приділіть дедуктивному методу, який є стрижнем побудови будь-якої теоретичної системи.

У п'ятому питанні розгляньте процедуру критики. Студент має зрозуміти, що емпіричне спростування зазвичай відбувається через наведення контрприкладу, тоді як теоретичне спростування вимагає виявлення логічних суперечностей усередині самої системи аргументів або між теорією та встановленими фактами. Важливо пам'ятати, що наукова аргументація – це динамічний процес, де кожне положення має бути відкритим для критичного переосмислення.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 2, 3, 4].

Завдання для самостійної роботи:

- Порівняльний аналіз:** Складіть порівняльну таблицю "Емпірична vs Теоретична аргументація". Визначте за критеріями: джерело істинності, методи перевірки, рівень узагальнення та сфера застосування. Обсяг завдання має демонструвати глибоке розуміння того, чому математика використовує переважно теоретичну аргументацію, а біологія – емпіричну.
- Кейс-стаді:** Доберіть три приклади наукових відкриттів (наприклад, відкриття планети Нептун або законів Ньютона). Опишіть, як у цих випадках взаємодіяли емпіричні дані та теоретичні розрахунки. Проаналізуйте, який тип аргументації став вирішальним для визнання цих відкриттів світовою науковою спільнотою.
- Критичне есе:** Напишіть коротке есе на тему "Межі верифікації в сучасній науці". Розгляньте проблему того, чи завжди ми можемо довіряти органам чуття та де закінчується сфера емпіричного підтвердження. Використайте поняття фалсифікації Карла Поппера для пояснення того, чому теоретична аргументація іноді є стійкішою за поодинокі спостереження. Зверніть увагу на логічну коректність побудови ваших власних аргументів.

*Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання
практичних завдань:*

1. Робота повинна бути структурована відповідно до запропонованих завдань (порівняльний аналіз, кейс-стаді, есе). Кожен пункт має бути виділений окремим розділом із чіткою логікою викладу та послідовністю аргументації.
2. Порівняльний аналіз та кейс-стаді повинні містити обґрунтовані висновки, що спираються на конкретні приклади та демонструють розуміння відмінностей між емпіричною та теоретичною аргументацією, а також їх взаємодії в науковому пізнанні.
3. Критичне есе має містити логічно вибудовану аргументацію, чітку позицію автора та коректне використання філософських понять (зокрема фальсифікації Карла Поппера), без суперечностей і необґрунтованих тверджень.
4. Оформлення роботи повинно відповідати загальним вимогам до навчальних робіт (акуратність, грамотність, єдиний стиль оформлення, дотримання вимог до шрифту та інтервалів). Для розкриття теми слід використовувати рекомендовану та додаткову наукову літературу.

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягає головна відмінність емпіричної аргументації від теоретичної?
2. Які методи збору даних є основними для емпіричного обґрунтування?
3. Що називають прямим підтвердженням у контексті наукового дослідження явища?
4. Яку роль відіграє логічна дедукція в процесі теоретичної аргументації?
5. Чому системність знань вважається важливою ознакою теоретичного методу обґрунтування?
6. Як процедура фальсифікації допомагає перевірити наукову істинність висунутої гіпотези?
7. Які існують основні види непрямого підтвердження в емпіричних науках?
8. Яким чином аксіоми впливають на побудову системи теоретичної аргументації?
9. У яких випадках емпіричні факти можуть повністю спростувати усталену теорію?
10. Які логічні помилки найчастіше зустрічаються в процесі доведення тверджень?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Який метод аргументації безпосередньо спирається на дані людських почуттів?

- а) теоретичний; б) емпіричний; в) ідеалістичний; г) метафізичний.
2. Як називається процес встановлення істинності твердження через практичну перевірку?
а) верифікація; б) абстракція; в) дедукція; г) силогізм.
3. Який тип обґрунтування використовує логічне виведення з уже відомих законів?
а) індуктивний; б) емпіричний; в) теоретичний; г) стихійний.
4. Що є головним інструментом для отримання нових емпіричних фактів?
а) інтуїція; б) експеримент; в) медитація; г) чиста логіка.
5. Яка форма міркування забезпечує достовірний висновок при істинних засновках?
а) аналогія; б) дедукція; в) неповна індукція; г) абдукція.
6. Як називається припущення, що потребує подальшої перевірки та наукового обґрунтування?
а) аксіома; б) закон; в) гіпотеза; г) постулат.
7. Який філософ запропонував критерій фалсифікації для перевірки наукових теорій?
а) Арістотель; б) Платон; в) Карл Поппер; г) Френсіс Бекон.
8. Що є прикладом непрямого підтвердження в сучасній науковій аргументації?
а) фотографія; б) запис показників; в) математична модель; г) спостереження.
9. Як називається логічна суперечність усередині певної системи наукових аргументів?
а) парадигма; б) антиномія; в) аксіома; г) теза.
10. Який рівень пізнання забезпечує глибинне розуміння сутності досліджуваних об'єктів?
а) емпіричний; б) теоретичний; в) побутовий; г) донауковий.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 7

АРГУМЕНТАЦІЯ І ЦІННОСТІ

Тема 23. Цінності і епістемологія

Мета: з'ясувати специфіку взаємодії пізнавального процесу та ціннісних орієнтацій особистості. Метою є аналіз впливу аксіологічних чинників на формування об'єктивного знання, дослідження природи істини як цінності та вивчення механізмів подолання суб'єктивізму в науці. Студент має оволодіти навичками критичного розрізнення фактів і оцінок, розуміти етичну відповідальність науковця та роль соціокультурного контексту в обґрунтуванні знань.

Питання для самостійного вивчення:

1. Співвідношення «істини» та «цінності» в історії філософської думки.
2. Проблема ціннісної нейтральності науки: концепція Макса Вебера.
3. Епістемологічна роль наукових співтовариств та парадигм (Т. Кун).
4. Когнітивні цінності (простота, несуперечливість, корисність) у структурі теорії.
5. Вплив ідеології та культурних кодів на процес інтерпретації фактів.

Перелік ключових термінів і понять з теми: Епістемологія, аксіологія, істина, цінність, інтерсуб'єктивність, парадигма, когнітивні цінності, скептицизм, релятивізм, верифікація, фальсифікація, конструктивізм, етос науки, світогляд, об'єктивність.

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання зверніть увагу на класичну опозицію: чи є істина самодостатньою, чи вона завжди служить певним інтересам. Розгляньте, як антична філософія поєднувала Благо та Істину, і чому Новий час намагався їх розділити.

У другому питанні проаналізуйте аргументи щодо «свободи від оцінок» у соціології та природничих науках. Поміркуйте, чи може вчений бути цілком безстороннім, описуючи соціальні процеси.

У третьому питанні необхідно розібрати поняття «нормальної науки» за Томасом Куном. Важливо зрозуміти, що прийняття певної теорії часто залежить не лише від фактів, а й від переконань групи вчених, що робить науку колективним ціннісним проектом.

У четвертому питанні необхідно виокремити критерії, за якими теорія вважається «хорошою». Чому науковці обирають простішу модель замість складної? Дослідіть, як естетика та логічна стрункість стають епістемологічними дороговказами.

У п'ятому питанні зосередьтеся на проблемі заангажованості. Як соціальний статус, гендер або політичні погляди дослідника впливають на те, які питання він ставить природі чи суспільству, та як він тлумачить отримані результати. Вивчіть поняття «горизонт розуміння» в герменевтиці.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 2, 5, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Аналітичне есе:** «Чи можлива наука без етики?». Студент має проаналізувати кейси з історії науки (наприклад, розщеплення атома або генетичні експерименти), де гостро постало питання вибору між чистотою пізнання та ціннісними імперативами людства. Необхідно навести аргументи за і проти концепції «чистої науки».

2. **Компаративна таблиця:** Порівняйте раціоналістичний та ірраціоналістичний підходи до розуміння істини. Виділіть критерії: роль розуму, роль інтуїції, ставлення до віри, критерій вірогідності. Це допоможе зрозуміти, як різні ціннісні установки формують різні епістемологічні стратегії.
3. **Критичний аналіз тексту:** Прочитайте фрагмент праці П. Фейєрабенда «Проти методу» та выпишіть 5 ключових тез щодо того, як культурні цінності та суб'єктивні вподобання вчених стимулюють науковий прогрес. Підготуйте коротке резюме про те, чому автор вважає науку «ідеологією» і чи згодні ви з цим твердженням у контексті сучасної цифровізації світу.

*Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання
практичних завдань:*

1. Робота повинна бути структурована відповідно до кожного пункту завдання: аналітичне есе, компаративна таблиця та критичний аналіз тексту мають бути чітко відокремлені та логічно оформлені.
2. У процесі виконання завдань необхідно забезпечити аргументованість висновків, спираючись на історико-філософські приклади, а також на аналіз першоджерел (зокрема праці П. Фейєрабенда «Проти методу»).
3. Оформлення роботи має відповідати академічним вимогам: логічна послідовність викладу, грамотність, єдність стилю, дотримання вимог до текстового оформлення (шрифт, інтервали, абзаци).
4. Для глибшого розкриття проблематики необхідно використовувати не лише базовий навчальний матеріал, але й додаткові наукові джерела, що дозволяють критично осмислити взаємозв'язок цінностей та процесу наукового пізнання.

Питання для самоконтролю:

1. Як філософія визначає фундаментальний зв'язок між істиною та цінностями?
2. У чому полягає основна відмінність між фактом та ціннісним судженням?
3. Чому об'єктивність вважається центральною цінністю в класичній моделі науки?
4. Які основні когнітивні цінності визначають вибір наукової теорії дослідником?
5. Як соціальні стереотипи можуть впливати на процес отримання наукового знання?
6. Яку роль відіграє критичне мислення у перевірці ціннісних упереджень?
7. У чому полягає сутність концепції ціннісної нейтральності наукового пошуку?

8. Як парадигмальне мислення обмежує або розширює горизонти пізнання суб'єкта?
9. Яким чином моральні норми впливають на методологію сучасних наукових досліджень?
10. Чому істина залишається головним орієнтиром у системі епістемологічних координат?

Тестові завдання для самоконтролю:

- 1) Яка дисципліна вивчає природу знання та його основні межі?
а) аксіологія; б) епістемологія; в) етика; г) онтологія.
- 2) Як називається вчення про систему цінностей та їхню ієрархію?
а) логіка; б) естетика; в) аксіологія; г) антропологія.
- 3) Який філософ обґрунтував ідею про «свободу науки від оцінок»?
а) Макс Вебер; б) Іммануїл Кант; в) Платон; г) Карл Маркс.
- 4) Що є головним критерієм істини в класичній епістемологічній парадигмі?
а) корисність; б) авторитет; в) відповідність дійсності; г) віра.
- 5) Як називають колективні установки вчених щодо методів розв'язання задач?
а) гіпотеза; б) парадигма; в) експеримент; г) догма.
- 6) Який термін описує незалежність знання від особистих симпатій суб'єкта?
а) релятивізм; б) суб'єктивізм; в) об'єктивність; г) скептицизм.
- 7) Який підхід стверджує, що істина залежить від соціокультурного контексту?
а) догматизм; б) релятивізм; в) реалізм; г) фундаменталізм.
- 8) Що визначає етичну відповідальність вченого за результати його праці?
а) етос науки; б) методологія; в) логіка; г) фінансування.
- 9) Яка цінність спонукає науковця обирати найбільш лаконічне пояснення фактів?
а) складність; б) простота; в) неоднозначність; г) традиція.
- 10) Як називається процес підтвердження теорії шляхом емпіричної перевірки фактів?
а) дедукція; б) фальсифікація; в) верифікація; г) індукція.

Тема 24. Аргументація в суперечці

Мета: вивчення даної теми є формування у здобувачів вищої освіти системи теоретичних знань про логіко-комунікативні основи аргументації в ситуаціях розбіжності думок. Студенти мають опанувати мистецтво раціонального обґрунтування власних поглядів, вивчити класифікацію суперечок та стратегії поведінки в них. Особлива увага приділяється

розвитку навичок критичного аналізу доводів опонента, розпізнаванню логічних помилок та протидії маніпулятивним прийомам, що є необхідним для фахової дискусії.

Питання для самостійного вивчення:

1. Історичні етапи розвитку теорії аргументації: від античної риторики до сучасної прагма-діалектики.
2. Специфіка суперечки як форми комунікації: дискусія, полеміка, диспут та еристика.
3. Роль невербальних засобів у процесі аргументації під час публічної суперечки.
4. Логічні вимоги до аргументів: істинність, достатність та несуперечливість.
5. Психологічні бар'єри в суперечці та методи їх подолання для досягнення консенсусу.

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Аргументація, Теза, Аргумент, Демонстрація, Дискусія, Полеміка, Еристика, Софізм, Паралогізм, Контраргументація, Спростування, Критика, Пропонент, Опонент, Компроміс.*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання, зосередьте увагу на розрізненні видів суперечок за їхньою метою. Важливо зрозуміти, що дискусія спрямована на пошук істини, тоді як полеміка – на перемогу над опонентом. Вивчіть етичні норми, що регулюють кожну з цих форм.

У другому питанні необхідно детально розглянути структуру доведення. Пам'ятайте, що будь-яка аргументація складається з тези (що ми доводимо), аргументів (чим ми доводимо) та демонстрації (як саме аргументи пов'язані з тезою). Проаналізуйте типи логічного зв'язку: дедукцію, індукцію та аналогію.

У третьому питанні необхідно проаналізувати правила щодо тези та аргументів. Зверніть увагу на типові помилки: «підміна тези», «коло в доведенні» та «випередження основи». Розуміння цих механізмів дозволить вам зберігати логічну чіткість під час активної фази спору.

У четвертому питанні необхідно вивчити методи спростування. Спростування може бути спрямоване на тезу (пряме або непряме), на аргументи (показ їхньої хибності) або на демонстрацію (виявлення відсутності зв'язку). Опрацюйте техніку «зведення до абсурду» як один із найефективніших прийомів критики.

У п'ятому питанні опрацюйте тактичні прийоми та хитрощі. Розрізняйте коректні прийоми (наприклад, «відтягування заперечення») та некоректні маніпуляції (аргумент до особи, до жалю, до авторитету).

Навчіться нейтралізувати софізми за допомогою їх викриття та пояснення логічної некоректності аудиторії.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 2, 4, 7].

Завдання для самостійної роботи:

1. Аналітичне есе: Оберіть відому історичну або літературну дискусію та проведіть її логічний розбір. Визначте основну тезу сторін, виокремте використані аргументи та проаналізуйте тип демонстрації. Оцініть, чи були допущені логічні помилки або свідомі маніпуляції (софізми). Зробіть висновок про те, чи було досягнуто мети суперечки.
2. Складання «Карт аргументації»: Візьміть актуальну суспільно-політичну проблему (наприклад, «Впровадження ІІІ в освіту»). Сформулюйте власну тезу та підберіть до неї 5 різнопланових аргументів: логічних, фактологічних та ілюстративних. Для кожного аргументу передбачте можливу контраргументацію опонента та заздалегідь підготуйте відповіді для захисту своєї позиції.
3. Практикум з виявлення софізмів: Опрацюйте фрагменти сучасних ток-шоу або передвиборчих дебатів. Знайдіть мінімум 3 приклади некоректних прийомів (наприклад, «перехід на особистості» або «надмірне узагальнення»). Запишіть цитату, назвіть вид хитрощів та запропонуйте варіант коректної відповіді, яка б дозволила повернути розмову в конструктивне русло.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота повинна мати логічно структурований характер і чіткий поділ відповідно до кожного завдання (есе, карта аргументації, аналіз софізмів), із виокремленням тез, аргументів та висновків.
2. Усі твердження мають бути обґрунтовані: аналіз дискусій – спиратися на логічні принципи аргументації, приклади – на достовірні джерела або коректно відтворені ситуації, а висновки – на проведений критичний розбір.
3. Особливу увагу слід приділити якості аргументації: необхідно чітко розрізняти типи аргументів (логічні, фактологічні, ілюстративні), виявляти можливі логічні помилки та демонструвати вміння формулювати коректні контраргументи.
4. Оформлення роботи повинно відповідати академічним вимогам: дотримання структури, грамотність викладу, чіткість формулювань, використання наукової та навчальної літератури для поглиблення аналізу теми.

Питання для самоконтролю:

1. Яка основна відмінність між науковою дискусією та політичною полемікою?
2. Які три обов'язкові елементи складають логічну структуру процесу аргументації?
3. Яких правил необхідно дотримуватися щодо формулювання тези в суперечці?
4. У чому полягає сутність логічної помилки під назвою «підміна тези»?
5. Які існують основні способи спростування аргументів противника в суперечці?
6. Чим відрізняється логічний паралогізм від свідомого застосування прийому софістики?
7. Які аргументи вважаються некоректними з точки зору логіки та етики?
8. Як правильно використовувати метод «зведення до абсурду» для критики тези?
9. Яку роль відіграє закон достатньої підстави у побудові доведення?
10. Які стратегії виходу з конфліктної суперечки вважаються найбільш ефективними?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Як називається логічна операція обґрунтування істинності певної тези?
а) критика; б) спростування; в) аргументація; г) абдукція.
2. Який вид суперечки має на меті обов'язкове досягнення істини?
а) дискусія; б) полеміка; в) еристика; г) сварка.
3. Як називається судження, яке необхідно довести в процесі аргументації?
а) аргумент; б) теза; в) демонстрація; г) аксіома.
4. Яка помилка виникає при порушенні вимоги незмінності тези процесу?
а) підміна тези; б) коло в доведенні; в) хибна основа; г) поспішне узагальнення.
5. Як називається аргумент, що апелює до особистих якостей опонента?
а) аргумент до істини; б) аргумент до особи; в) аргумент до сили; г) аргумент до мас.
6. Свідома логічна помилка з метою введення опонента в оману:
а) паралогізм; б) софізм; в) аналогія; г) дедукція.
7. Як називається сторона, що висуває та захищає певну тезу?
а) пропонент; б) опонент; в) модератор; г) аудиторія.
8. Логічний зв'язок між тезою та аргументами у структурі доведення:
а) кон'юнкція; б) диз'юнкція; в) демонстрація; г) заперечення.

9. Спосіб спростування, що демонструє хибність наслідків, що випливають з тези:

а) пряме доведення; б) зведення до абсурду; в) індукція; г) аргумент до авторитету.

10. Яка суперечка ведеться заради самої перемоги будь-якими наявними засобами?

а) диспут; б) дебати; в) еристика; г) консиліум.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 8 КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Тема 25. Проблема визначення поняття «критичне мислення»

Мета: є з'ясування сутності поняття критичного мислення через аналіз різних наукових підходів, виявлення його ключових характеристик і структурних компонентів. Особлива увага приділяється труднощам визначення цього феномена, його міждисциплінарному характеру та ролі у сучасній освіті й професійній діяльності.

Питання для самостійного вивчення:

1. Етимологія поняття «критичне мислення» та його генезис у філософській традиції (від Сократа до Канта).
2. Порівняльний аналіз підходів до визначення критичного мислення в працях Р. Поля та М. Ліпмана.
3. Когнітивістська парадигма: співвідношення критичного, аналітичного та творчого мислення.
4. Проблема «розмитості» меж поняття в сучасних освітніх стандартах та медіаграмотності.
5. Роль мовного контексту та термінологічної точності у формуванні культури критичного мислення.

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Рефлексія, Аргументація, Логічна валідність, Когнітивна упередженість, Скептицизм, Метапізнання, Аналітичні здібності, Об'єктивність, Епістемологічна смиренність, Дедуція та індукція, Верифікація, Інтелектуальна автономія, Концептуалізація, Фалібілізм, Критична дистанція.*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання, зосередьте увагу на історико-філософському корінні терміна. Важливо зрозуміти, що «критика» у класичному сенсі – це не заперечення, а мистецтво розрізнення та оцінки судинь. Розгляньте «Маєвтику» Сократа як першооснову методу.

У другому питанні необхідно провести паралелі між «мисленням про мислення» Р. Поля та ідеєю М. Ліпмана про мислення, що базується на критеріях. Зверніть увагу, як ці автори виокремлюють самокорекцію як ключову ознаку процесу.

У третьому питанні необхідно розмежувати операційні складові. Визначте, де закінчується формальна логіка і починається психологічна стійкість до маніпуляцій. Опрацюйте таксономію Блума як інструмент ієрархії мисленнєвих операцій.

У четвертому питанні необхідно проаналізувати, чому в епоху «постправди» термін часто підміняється поняттям «перевірка фактів» (fact-checking). Дослідіть ризики спрощення складного філософського поняття до рівня технічної навички пошуку помилок.

У п'ятому питанні важливо усвідомити значення дефініції для практичної діяльності. Спробуйте сформулювати власне визначення, яке б об'єднувало інтелектуальні чесноти (чесність, мужність) та технічні навички (аналіз структури аргументу), оскільки саме синтез цих елементів забезпечує ефективність критичного підходу в науковій та професійній сферах.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 1, 2, 4].

Завдання для самостійної роботи:

1. Термінологічний компаративний аналіз. Випишіть п'ять різних визначень «критичного мислення» (наприклад, за Еннісом, Макпекком, Халперн, Хічкоком). Складіть порівняльну таблицю, виділивши спільні та відмінні риси. На основі аналізу напишіть есе-обґрунтування (до 1 стор.) на тему: «Чому уніфікація поняття критичного мислення є складною проблемою?».
2. Кейс-стаді: маніпуляція дефініціями. Знайдіть у медіа-просторі або науково-популярних статтях приклади використання терміна «критичне мислення» у невластивому йому значенні (наприклад, як синонім до простої незгоди або недовіри). Опишіть, як помилкове розуміння терміна впливає на якість дискусії та прийняття рішень.
3. Розробка ментальної карти «Анатомія поняття». Створіть візуальну схему (ментальну карту), де в центрі буде «Критичне мислення», а відгалуженнями стануть: «Інтелектуальні якості», «Логічні інструменти», «Мета», «Перешкоди». Кожне відгалуження має містити посилання на конкретну наукову школу або автора, що підкреслює багатогранність об'єкта дослідження і допомагає структурувати хаотичне поле визначень.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Структурованість і відповідність завданням. Робота повинна мати чітку

логічну структуру, що відповідає кожному пункту завдання: окремо подані результати термінологічного аналізу, кейс-стаді та ментальна карта. Кожен розділ має містити вступ (постановку підзадачі), основну частину (аналіз) і короткий підсумок.

2. Аналітична глибина та обґрунтованість. Порівняння визначень критичного мислення має ґрунтуватися на чітко виділених критеріях (мета, когнітивні процеси, роль оцінювання тощо). Висновки (зокрема в есе) повинні прямо випливати з проведеного аналізу, а не бути декларативними. У кейс-стаді необхідно показати причинно-наслідковий зв'язок між некоректним вживанням терміна і наслідками для дискусії.
3. Використання наукових джерел і коректність посилань. У роботі слід спиратися на першоджерела або авторитетні наукові інтерпретації (Енніс, Макпекк, Халперн, Хічкок тощо). Усі запозичені ідеї мають бути належно оформлені (посилання, цитування). Це є основою валідності термінологічного аналізу.
4. Візуалізація і оформлення результатів. Ментальна карта повинна бути логічно побудованою: центральне поняття, ієрархія гілок, чіткі підписи та зв'язки з авторами/школами. Загальне оформлення роботи має відповідати академічним вимогам (єдність стилю, грамотність, читабельність), оскільки це впливає на ясність представлення складного поняття.

Питання для самоконтролю:

1. Яка етимологія грецького слова «kritikos» у контексті теорії пізнання?
2. Які основні когнітивні компоненти включає класичне визначення Роберта Енніса?
3. Чим відрізняється критичне мислення від звичайного побутового здорового глузду?
4. Чому Меттью Ліпман вважає критичне мислення таким, що самокорегується?
5. Яку роль відіграють інтелектуальні стандарти у структурі критичного мислення?
6. Як співвідносяться між собою поняття формальної логіки та критичного аналізу?
7. У чому полягає складність визначення емоційного компонента в критичному мисленні?
8. Які основні бар'єри заважають дати єдине вичерпне наукове визначення?
9. Чому критичне мислення вважають фундаментальною основою сучасної демократичної освіти?
10. Як впливає соціокультурний контекст на інтерпретацію поняття критичного мислення?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Який термін є ключовим для характеристики мислення про власне

- мислення?
- а) інтуїція; б) метапізнання; в) асоціація; г) перцепція.
2. Хто визначив критичне мислення як мислення, що базується на критеріях?
    - а) Жан Піаже; б) Меттью Ліпман; в) Зігмунд Фройд; г) Іван Павлов.
  3. Яка характеристика є обов'язковою складовою сучасного поняття критичного мислення?
    - а) агресивність; б) самокорекція; в) догматизм; г) швидкість.
  4. Яка наукова дисципліна вважається історичним фундаментом для розвитку критичного мислення?
    - а) біологія; б) логіка; в) соціологія; г) фізика.
  5. Що є кінцевою метою критичного мислення згідно з більшістю визначень?
    - а) перемога; б) обґрунтоване рішення; в) критика оточуючих; г) запам'ятовування.
  6. Який елемент НЕ входить до структури критичного мислення за Р. Полем?
    - а) упередження; б) стандарти; в) елементи; г) якості.
  7. Як називається здатність визнавати межі власного знання в критичному мисленні?
    - а) гордість; б) інтелектуальна смиренність; в) всезнайство; г) егоцентризм.
  8. Яка модель навчання будує знання на основі активного попереднього досвіду?
    - а) біхевіоризм; б) конструктивізм; в) механіцизм; г) ідеалізм.
  9. Що є головним інструментом критичного мислення в процесі оцінки інформації?
    - а) емоції; б) аргументація; в) чутки; г) інстинкти.
  10. Хто є суб'єктом процесу в сучасній системі критичного навчання?
    - а) тільки викладач; б) тільки студент; в) і викладач, і студент; г) адміністрація.

**Тема 26. Фази побудови навчання і розвитку критичного мислення:
фаза актуалізації, фаза побудови знань, фаза консолідації**

Мета: вивчення даної теми є формування у здобувачів системних знань про трирівневу структуру технології розвитку критичного мислення (актуалізація, побудова знань, консолідація). Студенти мають опанувати механізми стимулювання пізнавального інтересу, методику активного сприйняття інформації та способи інтеграції нового досвіду в систему вже наявних знань. Особлива увага приділяється розвитку навичок рефлексії та самостійного конструювання смислів у процесі професійного навчання.

Питання для самостійного вивчення:

1. Психологічні передумови фази актуалізації: роль попереднього досвіду та мотивації.
2. Когнітивні стратегії активного читання та слухання на етапі побудови знань.
3. Механізми децентрації та переосмислення понять у фазі консолідації.
4. Порівняльний аналіз традиційного уроку та заняття за моделлю «Актуалізація – Усвідомлення – Рефлексія».
5. Діагностика рівнів розвитку критичного мислення на кожному етапі навчання.

***Перелік ключових термінів і понять з теми:** Критичне мислення, фаза актуалізації, фаза побудови знань, фаза консолідації, когнітивний дисонанс, конструктивізм, передбачення, інсерт, кластер, асоціативний куш, метапізнання, інтелектуальна автономія, синквейн, верифікація інформації, дедуктивне обґрунтування.*

Методичні рекомендації:

При опрацюванні першого питання, зосередьтеся на вивченні фази актуалізації як фундаменту навчання. Важливо зрозуміти, що це не просто повторення, а «інвентаризація» знань. Спробуйте застосувати метод «Мозкового штурму» для виклику асоціацій.

У другому питанні необхідно проаналізувати зміст фази побудови знань. Тут головним є збереження інтересу, що був сформований на початку. Рекомендується вивчити техніку «Інсерт» (читання з маркуванням), яка дозволяє відстежувати власне розуміння тексту в реальному часі.

У третьому питанні необхідно звернути увагу на консолідацію. Це етап, де нове знання стає «своїм». Дослідіть, як через обмін думками та дискусію відбувається привласнення інформації та перебудова первинних уявлень.

У четвертому питанні необхідно провести методологічне зіставлення. Традиційне навчання часто ігнорує фазу рефлексії, переходячи одразу до контролю. Вам слід аргументувати, чому відсутність етапу консолідації нівелює розвиток аналітичних здібностей студента.

У п'ятому питанні вивчіть інструментарій оцінювання. Розгляньте критерії, за якими можна визначити, чи перейшов студент від механічного запам'ятовування до критичного аналізу. Зверніть увагу на роль самооцінки та взаємооцінки у груповій роботі, оскільки вони є невід'ємними елементами розвитку суб'єктності того, хто навчається. Пам'ятайте, що технологія КМ – це цілісна система, де випадання однієї фази руйнує весь логічний ланцюжок формування компетенцій.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 2, 4, 5].

Завдання для самостійної роботи:

1. **Створення технологічної карти заняття.** Виберіть довільну тему з вашого фаху та розробіть план-конспект за трифазною структурою. Для кожної фази (актуалізація, побудова знань, консолідація) пропишіть конкретні методичні прийоми (наприклад, «Знаю/Хочу дізнатися/Дізнався», «Діаграма Венна» тощо) та очікувані результати. Опишіть, як саме діяльність викладача стимулюватиме перехід студента від однієї фази до іншої.

2. **Аналітичне есе «Бар'єри впровадження моделі КМ».** Проаналізуйте потенційні труднощі, які можуть виникнути при реалізації фази консолідації у великих студентських групах. Розгляньте часові обмеження, психологічну неготовність до відкритої дискусії та авторитарний стиль викладання як чинники, що блокують розвиток критичного мислення. Запропонуйте 3–4 шляхи подолання цих бар'єрів за допомогою цифрових інструментів.

3. **Розробка інструментарію рефлексії.** Сформулюйте перелік із 10 «відкритих» запитань для фази консолідації, які б спонукали до аналізу не лише змісту навчання, а й самого процесу мислення (метакогнітивна рефлексія). Наприклад: «Які з моїх попередніх переконань були піддані сумніву під час роботи з матеріалом?» або «Який аргумент здався мені найбільш вразливим і чому?». Обґрунтуйте вибір кожного запитання з точки зору психології сприйняття.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

1. Робота повинна бути логічно структурована відповідно до трифазної моделі навчання (фаза актуалізації, фаза побудови знань, фаза консолідації) та чітко відображати зв'язок між теоретичними положеннями і практичними завданнями. Кожен пункт має містити завершений і змістовний результат діяльності.
2. При виконанні завдань необхідно демонструвати обґрунтований вибір методичних прийомів і підходів. Запропоновані рішення мають спиратися на принципи розвитку критичного мислення (активізація попереднього досвіду, осмислення нової інформації, рефлексія) та враховувати педагогічну доцільність їх застосування.
3. Особлива увага приділяється аналітичності та рефлексивності виконаних завдань: аргументація висновків, виявлення причинно-наслідкових зв'язків, критична оцінка бар'єрів і пропозицій щодо їх подолання повинні бути чітко сформульовані та логічно доведені.
4. Оформлення роботи має відповідати академічним вимогам: дотримання норм наукового стилю, структурованість тексту, грамотність, використання прикладів і, за потреби, посилань на наукові джерела.

Рекомендується залучати сучасні дослідження та цифрові інструменти для підсилення практичної цінності роботи.

Питання для самоконтролю:

1. Яке головне завдання фази актуалізації в моделі критичного навчання?
2. Яким чином відбувається збудження інтересу під час першої фази?
3. Чому важливо використовувати графічні організатори на етапі актуалізації знань?
4. Які методи активізації уваги доцільні на фазі побудови знань?
5. Як система маркування тексту «Інсерт» допомагає контролювати процес розуміння?
6. У чому полягає відмінність між запам'ятовуванням і конструюванням власних смислів?
7. Чому фазу консолідації часто називають найважливішим етапом розвитку мислення?
8. Яку роль відіграє соціальна взаємодія та діалог під час рефлексії?
9. Як фаза консолідації впливає на довготривале запам'ятовування вивченого матеріалу?
10. Які критерії свідчать про успішне проходження студентом усіх трьох фаз?

Тестові завдання для самоконтролю:

1. Яка фаза забезпечує встановлення зв'язків між відомим і новим?
а) актуалізація; б) побудова знань; в) консолідація; г) оцінювання.
2. На якому етапі студенти активно працюють з джерелами нової інформації?
а) актуалізація; б) побудова знань; в) консолідація; г) мотивація.
3. Який прийом рефлексії передбачає написання стислого вірша за алгоритмом?
а) кластер; б) синквейн; в) мозковий штурм; г) діаграма Венна.
4. Як називається стан усвідомлення суперечності між старими і новими знаннями?
а) когнітивний дисонанс; б) інсайт; в) редукція; г) асиміляція.
5. Що є основним результатом успішної фази консолідації в навчанні?
а) механічне відтворення; б) присвоєння знань; в) втома; г) ігнорування.
6. Яка діяльність викладача є домінуючою на етапі побудови знань?
а) монолог; б) фасилітація; в) контроль дисципліни; г) оцінювання.
7. Який інструмент допомагає візуалізувати зв'язки між поняттями під час актуалізації? а) тест; б) кластер; в) лекція; г) залік.
8. На якому етапі відбувається виведення прихованих знань на рівень усвідомлення?
а) актуалізація; б) закріплення; в) іспит; г) перерва.

9. Скільки основних фаз містить базова модель технології критичного мислення?

а) дві; б) три; в) чотири; г) п'ять.

10. Яка мета використання відкритої дискусії наприкінці навчального заняття?

а) консолідація; б) актуалізація; в) розвага; г) перевірка присутності.

Тема 27. Методи критичного мислення Алгоритм критичного мислення, основні фази: аналіз, розуміння, оцінка, критика

Мета: вивчення теми є формування у здобувачів системних знань про структуру та етапи критичного опрацювання інформації. Завдання полягає у засвоєнні алгоритму інтелектуальної діяльності, що включає послідовний перехід від деконструкції змісту (аналіз) до встановлення сенсів (розуміння), верифікації достовірності (оцінка) та виявлення суперечностей (критика). Це сприятиме розвитку навичок об'єктивного судження та запобіганню маніпулятивним впливам у професійній діяльності.

Питання для самостійного вивчення

1. Генезис концепції критичного мислення в сучасній освітній парадигмі.
2. Роль когнітивних упереджень та евристик у процесі сприйняття інформації.
3. Логічні операції як інструментарій фази аналізу та розуміння.
4. Критерії верифікації джерел інформації в епоху «постправди».
5. Етичні аспекти застосування критики в науковій та суспільній комунікації.

Перелік ключових термінів і понять: Критичне мислення, алгоритм когнітивної дії, декомпозиція, герменевтичне розуміння, аксіологічна оцінка, рефлексія, когнітивна гнучкість, аргументація, верифікація, логічна помилка, інтелектуальна автономія, скептицизм, судження, дедукція та індукція, контр-аргумент

Методичні рекомендації

При опрацюванні першого питання, що стосується аналізу, зосередьте увагу на вмінні розчленувати цілісний текст або проблему на складові елементи. Необхідно навчитися виокремлювати тези, аргументи та приховані припущення автора, визначаючи структуру повідомлення.

У другому питанні, присвяченому фазі розуміння, важливо вийти за межі простого декодування слів. Слід сконцентруватися на контексті: з'ясуйте, які сенси вкладав автор у повідомлення та як соціокультурні чинники впливають на інтерпретацію змісту. Розуміння – це перетворення зовнішньої інформації на власне знання.

У третьому питанні необхідно опанувати інструменти оцінки. Тут критичне мислення стає фільтром. Використовуйте критерії релевантності, логічної несуперечності та емпіричної перевірки. Оцінюйте не лише зміст, а й надійність джерела, шукаючи потенційні конфлікти інтересів або упередженість.

У четвертому питанні необхідно перейти до власне критики. Пам'ятайте, що наукова критика – це не заперечення, а виявлення меж застосування теорії чи ідеї. Проаналізуйте слабкі місця в аргументації, знайдіть логічні прогалини та запропонуйте альтернативні шляхи вирішення досліджуваної проблеми.

У п'ятому питанні зосередьтеся на синтезі результатів. Алгоритм завершується формулюванням власного обґрунтованого судження. Важливо навчитися інтегрувати результати попередніх етапів у цілісний висновок, який є відкритим для подальшої дискусії та саморефлексії, що забезпечує безперервність пізнання.

Рекомендована література: [Основна: 1-4; Додаткова: 3, 5, 7].

Завдання для самостійної роботи

- 1. Критичний розбір публіцистичного тексту (кейс-стаді):** Оберіть статтю на дискусійну тему в медіа. Використовуючи вивчений алгоритм, послідовно виконайте чотири кроки: выпишіть основні тези (аналіз), поясніть головну ідею своїми словами (розуміння), перевірте наведені факти через альтернативні джерела (оцінка) та сформулюйте два контраргументи до позиції автора (критика). Обсяг звіту – до 2 сторінок.
- 2. Складання карти логічних помилок:** Проаналізуйте виступи сучасних політиків або рекламні ролики. Знайдіть та опишіть 5 прикладів порушення законів логіки (наприклад, «атака на особистість», «хибна дилема» або «апеляція до авторитету»). Поясніть, як ці маніпуляції впливають на фазу розуміння інформації реципієнтом та як їх можна нейтралізувати за допомогою методів оцінки.
- 3. Розробка алгоритму прийняття рішення:** Сформулюйте складну професійну або життєву проблему. Застосуйте фази критичного мислення для її вирішення. Опишіть, які дані ви проаналізували, як переконалися в їх розумінні, за якими шкалами оцінювали варіанти рішення та яку критику власних припущень здійснили перед фінальним вибором. Результат оформіть у вигляді логічної схеми або таблиці з коментарями.

Методичні рекомендації щодо оформлення та виконання практичних завдань:

- 1. Структурованість виконання відповідно до фаз критичного мислення.** Кожне завдання повинно бути чітко поділене на логічні

етапи: *аналіз, розуміння, оцінка, критика*. У тексті необхідно явно позначати ці фази або логічно відображати їх послідовність.

2. **Аргументованість і доказовість висновків.** Усі твердження мають ґрунтуватися на перевірених даних, логічному аналізі та зіставленні альтернативних джерел. Особлива увага приділяється обґрунтуванню оцінок і формулюванню контраргументів.
3. **Коректність роботи з інформацією та джерелами.** Необхідно критично підходити до відбору матеріалів, перевіряти факти, уникати логічних помилок і маніпуляцій. Посилання на використані джерела (за потреби) мають бути оформлені відповідно до академічних вимог.
4. **Якість оформлення та логічна чіткість викладу.** Робота повинна бути виконана грамотно, з дотриманням норм наукового стилю, чіткою структурою, послідовністю викладу та належним оформленням (шрифт, інтервали, таблиці/схеми за потреби).

Питання для самоконтролю

1. Яке місце займає аналіз у загальному алгоритмі критичного мислення?
2. Чим відрізняється просте сприйняття інформації від її глибокого розуміння?
3. Які головні критерії використовуються для об'єктивної оцінки наукового тексту?
4. У чому полягає конструктивна роль критики в науковому дослідженні?
5. Як рефлексія допомагає коригувати помилки на стадії оцінки даних?
6. Які логічні операції є обов'язковими для виконання фази аналізу?
7. Як впливає контекст повідомлення на фазу його смислового розуміння?
8. Які інструменти допомагають виявити приховані маніпуляції в тексті повідомлення?
9. Чому критичне мислення вважається необхідною умовою для самостійного навчання?
10. Як завершується цикл алгоритму критичного мислення після етапу критики?

Тестові завдання для самоконтролю

1. Яка фаза алгоритму передбачає розчленування об'єкта на складові частини?
а) оцінка; б) аналіз; в) критика; г) синтез.
2. Як називається процес встановлення сенсів та значень отриманої інформації?
а) розуміння; б) верифікація; в) дедукція; г) редукція.
3. Який етап спрямований на визначення достовірності та якості доказів?
а) аналіз; б) оцінка; в) анотування; г) цитування.
4. Що є головною метою наукової критики в межах алгоритму?
а) висміювання; б) заперечення; в) пошук суперечностей; г) копіювання.

5. Як називається здатність усвідомлювати та контролювати власні мисленнєві процеси?
- а) інтуїція; б) рефлексія; в) пам'ять; г) уява.
6. Яка мисленнєва операція дозволяє виокремити основну тезу з тексту?
- а) аналіз; б) опис; в) спостереження; г) порівняння.
7. Яка фаза слідує безпосередньо після фази розуміння в алгоритмі?
- а) критика; б) оцінка; в) аналіз; г) сприйняття.
8. Що є основним результатом успішного застосування методів критичного мислення?
- а) сумнів; б) обґрунтоване судження; в) конфлікт; г) згода.
9. Як називається перевірка інформації на відповідність фактам і реальності?
- а) класифікація; б) верифікація; в) візуалізація; г) генералізація.
10. Який елемент є обов'язковим для побудови якісної наукової критики?
- а) емоції; б) аргументація; в) суб'єктивізм; г) авторитаризм.

ГЛОСАРІЙ

- Абсолютна істина** (від лат. absolutus – безумовний) – знання, яке повністю, точно, вичерпано відображає якісь сторони предметів або явищ.
- Абстрагувати** (від лат. abstrahere – відволікати) мислено відволікати і виділяти якісь елементи, ознаки предметів.
- Абстрактне поняття** – поняття, в якому відображається не сам предмет, а яка – небудь його властивість.
- Абсурд** (від лат. absurdus – нісенітний, безглуздий) вираз, в якому одночасно дещо стверджується і теж саме заперечується.
- Аксіома** (від грец. аксіома – значиме, прийняте, несуперечне) – судження, яке приймається за істинне на віру і яке є вихідним в побудові якої-небудь теорії.
- Аксіома простого категоричного силогізму** – вихідне положення, на основі якого здійснюється висновок у силогізмі.
- Аксиоматичний метод** – спосіб побудови якої-небудь наукової теорії, в якій деякі положення як вихідні, а усі інші положення виводяться з них логічним шляхом.
- Алгоритм** – система правил вирішення якої-небудь задачі.
- Алетична модальність** – судження, яке включає в себе такі оператори як „необхідно”, „можливо”, „неможливо”. Наприклад, „Необхідно, що одна форма руху матерії може перетворитись в іншу”.
- Алогізм** (від грец. а – не, logos – думка, розум) процес мислення, в якому порушуються правила і закони логіки.
- Амфіболія** (від грец. amphibolia – двусенсність, двоїстість) вирази, які мають двосенсний характер.
- Аналіз і синтез** (від грец. analysis – розкладання) – розкладання предмета на його складові частини. Синтез (від грец. synthesis – з'єднання) – об'єднання, одержаних в результаті аналізу елементів.
- Аналогія** (від грец. analogia – відповідність) подібність між предметами і явищами.
- Аналітичні судження** – це судження, істинність яких з'ясовується шляхом чисто логічного аналізу термінів. У таких судженнях зміст предиката міститься в самому суб'єкті. Аналітичним, наприклад, буде таке судження: „Всі тіла протяжні”.
- Антецедент** (від лат. antecedens – попередній) перший елемент імплікативного (умовного) судження, який передує консеквенту.
- Антилогізм** (від грец. anti – префікс, який вживається для вираження протилежності logos – розум) – поняття логіки, яке характеризує несумісність засновків категоричного силогізму з запереченням його висновку. Антилогізм має місце тоді, коли силогізм побудований вірно і засновки є істинними, а висновок хибний.
- Антиномія** (від грец. antinomia – протиріччя в законі) – два протилежні судження про предмет, які мають однакові можливості для їх доказу.

Антиподи (від грец. anti – против, pus – нога) – люди, які мають протилежні думки, погляди, переконання.

Антитеза (від грец. atithesis – протиставлення, проти положення) – судження, яке суперечить тезі доказу. Поняття антитезис використовується в доказі від противного.

Антоніми (від грец. anti префікс, який вживається для вираження протилежності, opoma – ім'я) – слова, які мають протилежні значення. Наприклад: „добро” - „зло”, „любов” – „ненависть”.

Апагогічний доказ (від грец. aragogos – той що відводить) - непрямий доказ, в якому спочатку допускається істинність антитези, з якої виводяться наслідки, які призводять до протиріччя. На цій підставі по закону виключеного третього робиться висновок про хибність антитези і істинність тези.

Аподиктичний (від грец. apodeiktikos – доказовий) – достовірний, такий, що є необхідним. В аподиктичних судженнях виражаються закони природи. Наприклад: „Кожна форма руху матерії переходить в іншу форму руху”.

Апломб (франц. aplomb – рівновага, вертикаль) – необґрунтована самовпевненість людини в процесі розмови, виступу перед аудиторією.

Апорія (від грец. a – заперечення, poros - вихід; aroгіa - безвихідне становище) – термін, яким античні філософи позначали суперечливі ситуації в мисленні, які не можна подолати.

Апорії виникали і в зв'язку з протиріччям між даними відчуттів і їх мисленням аналізом. Наприклад, в апорії Зенона „Дихотомія говорить про те, що людина не зможе пройти певну відстань, оскільки перш ніж пройти увесь шлях вона повинна пройти його половину, а до цього половину цієї половини. І так до нескінченності. Виходить, що людина не зможе зробити навіть і кроку.

Апостеріорне знання (від лат. a posteriori – із того, що було) – знання, яке одержане на основі досліду. Наприклад, апостеріорним буде знання: „Деякі метали не тонуть у воді”.

Апріорізм (від лат. apriori – із попереднього) – вчення, в якому стверджується, що знання про предмети існує до досліду.

Апріорний – те, що передуює досліду, незалежний від досліду.

Аргумент (від лат. argumentum – логічний довід, основа доказу) логічний процес, в якому із певної сукупності істинних суджень виводиться нове судження.

Аргументація (від лат. argumentatio – наведення аргументів) – обґрунтування думки з допомогою логічного виводу.

Архаїзм (від лат. archaios – давній) – слова, які вийшли із існуючого словарного складу; слова, які по різних причинах перестали вживатись.

Аспект (від лат. aspectus – точка зору, на основі якої аналізується або оцінюється який-небудь предмет.

Ассерторичне судження (від лат. assero – стверджую) – судження, в якому виражається думка про належність або неналежність ознаки предмету. Наприклад, „Деякі філософи епохи Просвітництва були матеріалістами”.

Асоціативності закон (від лат. associatio – з'єднання) – закон, який в логіці виражає рівносильність між судженнями. Наприклад, для кон'юнктивного судження закон асоціативності записується у вигляді такої формули:(див. сл. Кондакові)

Асоціація (від лат. ad – при , socio – з'єдную) – зв'язок між думками в процесі мислення(відчуттями, сприйняттями, уявленнями, думками).

Атавізм (від лат. atavi – пращур) – наявність у висловлюваннях застарілих поглядів, ідей, думок.

Атомарне судження – вихідне судження, яке в рамках певної системи не розкладається на більш прості судження.

Атрибут (від лат. attributum – призначене, наділене) – суттєва ознака предмета, без якої він не може існувати.

Багатозначність – характеристика висловлювання, яке в різних контекстах має різне значення. Одне й теж слово, яке має різні значення. Наприклад, „діалектика” в одному сенсі це вчення про розвиток всього існуючого, а в іншому - це мистецтво суперечки

Баталія (від франц. bataille – битва) – суперечка, яка прийняла скандальний характер(бійка).

Безвідносне поняття – поняття, зміст якого розкривається без його відношення до протилежного поняття.

Безпосередній – те, що витікає із чого-небудь, коли між тим, із чого виводять, і тим, що одержується нема посередників – суджень чи ланцюжків.

Безпосередній умовивід – умовивід, який складається із одного засновку і одного висновку. До безпосередніх умовиводів відносяться умовиводи перетворення, обернення і протиставлення предикату.(див. с.).

Бінарна операція (від франц. binaire – маючий два елемента) – операція в якій менш складні судження з'єднуються в більш складні. Наприклад, бінарна операція здійснюється тоді, коли із двох простих суджень формується кон'юнктивне судження.

Більший засновок – судження, в якому міститься „більший термін” простого категоричного силлогізму. Наприклад, в силлогізмі

Усі юристи вивчають логіку.

Петренко – юрист.

Отже, Петренко вивчає логіку.

більшим засновком буде судження „Усі юристи вивчають логіку”.

Більший термін – термін, який є предикатом (див.) у засновках простого категоричного силлогізму. Наприклад, в у силлогізмі

Усі електрони – негативно заряджені частки.

Дана частка – електрон.

Отже, дана частка – негативно заряджена частка.

Більшим терміном є поняття „Негативно заряджена частка”.

„Бритва Оккама” – принцип наукового пізнання, який сформулював англійський філософ і логік У. Оккам. Згідно з цим принципом із науки

необхідно усунути усі поняття, які не є інтуїтивно очевидними і які не можна перевірити в досліді: „Сутності не слід помножати без необхідності”. Даний принцип потребує простого і чіткого визначення понять.

„Бумеранг” (від англ. boomerang) – виступ, який має мету нанести шкоду іншій людині і який компрометує людину, яка виступає.

Вербальне визначення (от лат. definitio vtrbalis – словесне визначення) – визначення, для формулювання якого достатньо аналізу інформації, яка зафіксована в певній системі. Вербальне визначення дається без використання емпіричного матеріалу

Верифікація (від лат. verus – істинний, facio – роблю) – метод визначення істинності наукових суджень, теорій засобом їх емпіричної перевірки.

Вивід – мислена дія, в результаті якої нове знання одержується логічним шляхом.

Виділяюче судження – судження, в якому стверджується, що ознака притаманна тільки даному предмету і ніякому іншому. (Див. види суджень с.)

Висловлювання – розповідальне речення, яке по змісту може бути або істинним або хибним.

В логіці поняття висловлювання вживається в різних сенсах.

Видова відмінність – ознаки якими відрізняються видові поняття, що входять в один і той рід.

Визначення (дефініція) **поняття** (від лат. definitio визначення) – логічна операція, яка розкриває зміст поняття, або значення терміна (див с.).

Висловлювання категоричне – в традиційній логіці дане поняття ототожнюється з поняттям просте атрибутивне (категоричне) судження.

Висновок – судження, яке виведене із попередніх суджень (засновків).

Віра – розглядання деяких суджень такими як істинні без доказу; наприклад, в Евклідовій геометрії аксіоми приймаються на віру.

Властивість - те, що притаманне предметам і явищам, те, чим відрізняється один предмет від інших. Властивості діляться на істотні і неістотні. Істотні властивості виражають природу предметів, без них предмети існувати не можуть. Наприклад, істотною властивістю грошей є те що вони є всезагальним еквівалентом обміну товарів, а неістотною ознакою те, що вони металеві чи паперові.

Вроджені ідеї – вчення, в якому стверджується, що людині від народження притаманні деякі ідеї.

Всезагальний квантор - логічний оператор, з допомогою якого виражається універсальне висловлювання логіки предикатів. Символічно квантор всезагальності позначається так: $\forall$.

Гармонія (від грец. harmonia – співрозмірність, злагодженість) – співрозмірна узгоджуваність цілого і елементів, які в нього входять.

Генезис (від грец. genesis – джерело, виникнення) походження, виникнення того чи іншого предмета, явища, вчення, думки.

Генетичне визначення – спосіб дослідження предмета чи явища, який ґрунтується на основі аналізу процесу їх виникнення.

Генетичне визначення поняття – таке визначення, в якому зміст поняття розкривається за допомогою вказівки на спосіб виникнення предмета.

Герменевтика (від грец. *hermeneuo* – пояснюю, тлумачу) - мистецтво і теорія тлумачення текстів, які ґрунтуються на граматичному дослідженні мови, історичних фактів.

Гетерогенний (від грец. *heteros* – інший, *genos* – рід, походження) - неоднорідний, той, що складається із різних елементів.

Гіпостазування (від грец. *hypostasis* – сутність, субстанція) - логічна помилка, сутність якої полягає в наділенні абстрактних об'єктів ознакою реального існування.

Наприклад, цю помилку допускає той, хто вважає, що точка реально існує (як предмет).

Гіпотеза (від грец. *hypothesis* – припущення) – наукове припущення, істинність якого ще не визначена.

Гіпотезо-дедуктивний метод – шлях наукового дослідження, в якому спочатку висловлюються декілька гіпотез, а потім дедуктивним шляхом виводяться з них наслідки.

Глосса (від грец. *glossa* – застаріле слово) – інтерпретація незрозумілого, або слова, яке мало вживається.

Глоссолалія (від грец. *glossa* – незрозуміле слово, *laleo* – говорю) - слова або словосполучення, які не мають сенсу.

Гномічний (від грец. *gnome* – коротке висловлювання) – коротке висловлювання у вигляді прислів'я, приказки.

Гносеологія (від грец. *gnosis* – знання, *logos* – вчення) - філософське вчення про пізнаваність світу і його законів.

Двомісна операція – операція логіки висловлювань, в процесі якої із двох простих висловлювань з допомогою пропозиційної зв'язки будується складне висловлювання. Наприклад, якщо два простих висловлювання *A* і *B* об'єднати сполучником “ $\equiv$ ”, то ми одержимо складне судження $A \equiv B$ (*A* тоді і тільки тоді, коли *B*).

Двосенсність – вкладання в поняття, яке відображає один і той же предмет, в один і той же час, в одному і тому ж відношенні різного змісту (коли один і той же термін вживається у різних значеннях).

Наприклад, в умовиводі

Усі метали електропровідні.

Бронза метал.

Отже, бронза електропровідна.

термін метал у більшому засновку вживається в сенсі хімічного елемента, а в меншому засновку термін метал вживається в сенсі, який вкладається в нього в побутовому житті (бронза не є хімічним елементом).

Дедуктивний умовивід – умовивід, в якому із декількох істинних засновків по правилам логіки виводиться висновок. В дедуктивних умовиводах процес міркування проходить таким чином:

1. Від більш загального до менш загального. Наприклад:
Усі метали мають вільні електрони.
Олово – метал.

Отже, олово має вільні електрони.

У даному силогізмі здійснюється перехід від знання загального до знання одиничного. Більший засновок є судженням загальним, а менший засновок – одиничним судженням.

2. Від суджень однієї спільності до суджень тієї ж спільності. Наприклад:
Жодна птиця не є ссавцем.
Усі кажани – ссавці.

Отже, жоден кажан не є птицею.

У даному силогізмі і засновки і висновки є загальними судженнями.

Від одиничного до часткового. Наприклад:

Геракліт – стародавньогрецький філософ.
Геракліт – діалектик.

Отже, деякі діалектики – стародавньогрецькі філософи.

У даному силогізмі два засновки є судженнями одиничними, а висновок – частковим судженням.

Дедуція (від лат. deductio – виведення) – перехід від загального до часткового; в іншому значенні це логічний вивід, в якому здійснюється перехід від засновків до висновків на основі правил логіки.

Декларативний (від лат. declaratio – заява) – промова, яка містить одні загальні положення і не супроводжується ніякими аргументами.

Денотат (від лат. denoto – позначаю) – річ, яка називається і позначається власним ім'ям. Наприклад, ім'я Київ позначає столицю України, а само місто є денотатом ім'я Київ. Ім'я „депутат Верховної Ради України” позначає усіх людей, які є депутатами, а самі депутати є денотатом цього ім'я.

Деонтина логіка (від грец. deon – обов'язок, правильність) – логіка, яка досліджує норми поведінки, нормативні поняття. Інколи її називають нормативною логікою або логікою норм. Вона вивчає властивості таких функторів як „обов'язково”, „заборонено”, „дозволено” тощо.

Деонтична модальність (від грец. deon – обов'язок, правильність) – характеристика практичних дій людини з точки зору прийнятої системи норм з допомогою таких функторів як „обов'язково”, „заборонено”, „дозволено”, „байдуже”. Наприклад, „Усі патріоти повинні захищати Батьківщину”, „У даному закладі палити заборонено”.

Десигнат (від лат. designatio – позначення) – об'єкт, який позначається засобом даного імені, значення імені. Наприклад, перший космонавт світу є єдиний десигнат імені Юрій Гагарін.

Дескриптивне висловлювання (від. лат. description – опис)- висловлювання, в якому здійснюється опис подій або явищ.

Другим видом висловлювання є оціночне висловлювання, в якому дається оцінка явищам.

В математичній логіці висловлюванням називається речення певної мови(природної або штучної).

Деструктивний силогізм (від лат. destructivus – руйнуючий) – умовно-категоричний умовивід (модус толленс). В ньому один засновок є умовним судженням, а інший простим категоричним судженням. У висновку заперечується основа умовного судження. Наприклад:

Якщо через мідний провідник провести електричний струм, то
він буде нагріватись.

Мідний провідник не нагрівається.

Отже, через мідний провідник електричний струм не проводиться.

Дефініція (від лат. –definitio – визначення) – визначення поняття.

Щоб визначити поняття необхідно вказати, які істотні ознаки входять до його змісту.

Диз'юнктивне судження (від лат. disjunctio – розрізнявати) - логічна операція, яка полягає в з'єднанні простих суджень сполучником „або”. Наприклад, із суджень „Ми поїдемо на екскурсію Київ” і „Ми поїдемо на екскурсію у Львів” з допомогою сполучника „або” можна створити складне диз'юнктивне судження „Ми поїдемо на екскурсію у Київ або у Львів”.

Диз'юнктивний силогізм, див.: Модус понендо толленс, Модус толлендо поненс.

Дискурсивний (від лат. discursus – міркування) – одержаний в результаті послідовного міркування, обґрунтований попередніми судженнями.

Дискусія (discussio – дослідження, розглядання) – обговорення складної проблеми між прихильниками різних точок зору.

Дистрибутивності закон (від лат. distributio – розміщення, розділення, розподілення) – в алгебрі закон виражається таким чином (див. Конд.с.155). В логіці висловлювань він виражається таким чином.

Дихотомічне ділення обсягу поняття (від грец. dicha і thome – ділення на дві частини) – ділення обсягу поняття на два суперечливих видових поняття. Наприклад, поняття „озера” можна розділити на два поняття „озера прісні” і „озера солоні”, які будуть видовими по відношенню до поняття „озера”.

Діаграми Вєнна – наглядна ілюстрація відношень між класами (обсягами понять) з допомогою кругів і інших контурів.(Див. операції з класами).

Діалектика (від грец. dialektike – мистецтво вести бесіду) – наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства, пізнання, мислення.

Діалектична логіка – філософський термін, який ввів у філософію німецький філософ Гегель. Це філософська наука про найбільш загальні закони виникнення і розвитку мислення, принципи наукового мислення.

Діалектичне протиріччя – такий зв'язок між протилежностями, що притаманні усім речам, явищам, процесам, який характеризується їх єдністю, взаємозв'язком, взаємопроникливістю і взаємовиключенням. Таке протиріччя є джерелом розвитку. Наприклад, протиріччя між прогресом і регресом в системі яка розвивається, протиріччя між абсолютною і відносною істинами, протиріччя між старим і новим.

Діалог (від грец. dialogos – бесіда) – бесіда між двома або декількома особистостями.

Дилема (від грец. di(s) – двічі, lemma – припущення) – судження, в якому стверджується про те, що предмету притаманні дві суперечливі ознаки і ніяких більше.

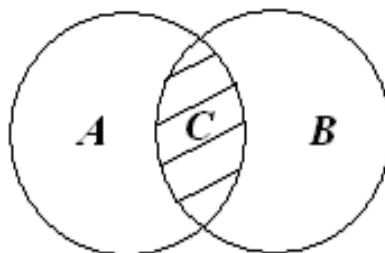
Доказ – логічна операція, в процесі якої істинність якої-небудь думки обґрунтовується іншими істинними думками.(див. с.). (послідовність, помінять місцями)

Достатньої підстави закон – один із чотирьох законів формальної логіки, згідно з яким кожна думка може вважатися істинною тоді і тільки тоді, коли вона обґрунтована іншими думками, істинність яких доведена раніше.(див.с.).

Ділення обсягу поняття – логічна операція, за допомогою якої розкривається обсяг родового поняття через перелік його видів або елементів. Наприклад поняття „кут”, в залежності від його розміру можна поділити на кути гострі, прямі і тупі.

Евристика (від грец. heurisko – знаходжу) – наука, яка вивчає закономірності і методику пошуку вирішення проблем і задач в теорії і практиці.

Ейлерові круги – спосіб моделювання наглядного зображення відношень між обсягами понять з допомогою кругів. Даний спосіб запропонував відомий математик, фізик, астроном і логік Леонард Ейлер(1707 – 1783). Наприклад, відношення перехрещення між поняттями зображується так:

Поняття *A* – студент;

поняття *B* – спортсмен;

поняття *C* – студент-спортсмен.

Еквівалентність (від лат. aequalis – рівний і valentis – маючий силу, рівносильність) – логічна операція, з допомогою якої із двох суджень з допомогою сполучника „тоді і тільки тоді, коли” або „якщо і тільки якщо” створюється нове судження. Наприклад, „Геометрична фігура є

квадратом тоді і тільки тоді, коли вона має чотири рівних сторони і чотири прямих кути”. Символічно записується так: $A \equiv B$.

Евристика (від грец. *heurisko* – знаходжу) – наука, яка вивчає закономірності і методику пошуку вирішення теоретичних і практичних проблем.

Евфемізм (від грец. *euphemismos*; *eu* – добре, *phemi* – говорю) – заміна грубого вираження більш м’яким. Наприклад, „невіглас замість дурень”.

Екзистенціальне судження (від лат. *existentia* – існування) – судження, в якому стверджується або заперечується факт існування або не існування предмета чи явища.

Ентимема (від грец. *in tumos* – в умі) – скорочений силогізм, в якому пропущені один із засновків або висновок.

Епісилогізм – силогізм, в якому засновком є висновок попереднього силогізму. Наприклад:

Усі форми мислення є відображенням предметів і явищ світу.

Усі умовиводи є форми мислення.

Усі умовиводи є відображенням предметів і явищ світу.

Усі умовиводи є відображенням предметів і явищ світу.

Силогізм є умовиводом.

Силогізм є відображенням предметів і явищ світу.

Епіхейрема (від грец. *epiheirema* – умовивід) – складноскорочений силогізм, в якому обидва засновки є ентимемами. Наприклад:

Захист прав людини – благородна справа, оскільки він сприяє утвердженню демократії.

Відстоювання гласності є захистом прав людини, оскільки воно сприяє захисту демократії.

Отже, відстоювання гласності – благородна справа.

Еристика (від грец. *eristika* - мистецтво суперечки) – мистецтво вести полеміку(суперечку). Засіб досягнення істини з допомогою суперечки.

Єдність і боротьба протилежностей - один і з основних законів матеріалістичної діалектики. Згідно з цим законом усім речам притаманні протилежні сторони, тенденції, які знаходяться у відношенні взаємозв'язку, взаємо проникливості і взаємо виключення (боротьби). Боротьба протилежностей є джерелом розвитку.

Закон – внутрішній, необхідний, істотний зв'язок між предметами і явищами. Закон логіки виражає внутрішній, необхідний, істотний зв'язок між думками.

Закон де Моргана – назва логічних законів, які виражають зв'язок з допомогою заперечення кон'юнкції і диз'юнкції. Закони названі ім'ям англійського логіка 19 ст. А. де Моргана.

Один із даних законів словесно формулюється так: заперечення кон'юнкції еквівалентно диз'юнкції заперечень. Наприклад, „Невірно, що злочин

скоїли A і B тоді і тільки тоді, коли невірно, що злочин скоїв A або невірно, що злочин скоїв B . Символічно:

$$(A \wedge B) \equiv (-A \vee -B)$$

Згідно з іншим законом, заперечення диз'юнкції еквівалентно кон'юнкції заперечень. Символічно: (див. словник по л. с.53)

Закон виключеного третього – логічний закон, згідно з яким із двох суперечних суджень одне неодмінно є істинним, а інше - хибним, а третього бути не може.

Закон протиріччя – логічний закон, згідно з яким не можуть разом істинними дві протилежні думки про один і той же предмет, який береться в один і той же час і в одному і тому ж відношенні.

Заперечення – логічна операція, яка полягає в тому, що певному висловлюванню(поняттю, судженню) протиставляється протилежне висловлювання. Наприклад: судженню „Число 6 ділиться на 3 і на 2” можна протиставити судження „Число 6 не ділиться на три і на два”.

Збірні поняття – поняття, в якому кожен елемент обсягу є сукупністю відносно самостійних предметів, що мисляться як один клас. Наприклад: „сузір'я Водолія”, „полк”, „загін”.

Зведення до абсурду (від лат. *reductio ad absurdum* – зведення до нісенітності, безглуздості) – спосіб спростування, в якому допускається, що теза, яка спростовується є істинною. Потім із даної тези виводяться наслідки і якщо вони суперечать дійсності, то робиться висновок про хибність тези.

Зміст поняття – усі мислимі в понятті ознаки, властивості. Наприклад, змістом поняття „трикутник” є такі ознаки як „три сторони”, „три кути”, „сума кутів 180°”.

Знання – результат процесу пізнавальної діяльності.

Значення – в логіці інформація про зміст того чи іншого мовного виразу. Наприклад, значення виразу A і B полягає в тому, що це кон'юнктивне судження, якому два простих судження з'єднуються сполучником „і”, читається A і B . Символічно: $A \wedge B$.

Ідеалізація – мислене створення ідеалізованих предметів(„точка”, „абсолютно тверде тіло” тощо).

Ідея (від грец. *idea* – образ, вид) – форма пізнання, якій виражене усвідомлення цілі подальшого пізнання і практичної діяльності.

Іллогічний (від лат. *il* – не, *logos* - вчення, поняття, логіка) - нелогічний, несумісний з законами логіки, нерозумний).

Іманентний (від лат. *immanens* - те, що внутрішнє притаманне якому-небудь предмету, системі).

Імплікативне судження (від лат. *implicite* – кріпко з'єдную) – складне судження, в якому судження з'єднуються сполучником „якщо..., то...”. Наприклад, „Якщо судження загальностверджувальне, то в ньому суб'єкт завжди розподілений”.

Імплікація (від лат. *implicite* – кріпко з'єдную) – логічна зв'язка, яка відповідає граматичній „якщо..., то...”. Наприклад, “Якщо через провідник провести електричний струм, то він буде нагріватись”.

Ім'я – вираження природної або штучної формалізованої мови.

Індуктивна логіка – логіка про умовиводи, в яких здійснюється перехід думки від знання одиничного до знання часткового та загального.

Індуктивне визначення – визначення, в якому із деяких вихідних об'єктів теорії будуються нові об'єкти теорії (д Кондаков с.200)

Індукція – (від лат. *inductio* – наведення) – форма мислення, в якій здійснюється перехід думки від знання одиничного до знання часткового та загального. Прикладом індуктивного визначення буде визначення парного числа. У даному визначенні вихідним об'єктом є число 0, вихідною операцією є додавання двійки (+2). Індуктивне визначення складається з таких пунктів: 1) 0 – число парне; 2) якщо n – парне число, то $n + 2$ – парне число; 3) ніяких (натуральних) чисел, окрім тих, що утворені застосуванням (1) є і (2) немає.

Інтерпретація (від лат. *interpretatio* – пояснення, тлумачення) – в логіці пояснення значення символів і формул певної формальної системи.

Інтуїція (від лат. *intueri* – уважно дивиться) – здатність спонтанно, несподівано, без логічних висновків відкривати істину.

Інформатика (від лат. *informatio* – пояснення; *informare* - зображувати, складати поняття про що-небудь) – наука, яка вивчає закономірності одержання, відбору, зберігання, передачі і застосування інформації в теорії і практиці.

Інформація (від лат. *informatio* – познайомлення, пояснення, поняття) – знання про що-небудь, яке передається від одної людини до іншої. В математиці і логіці інформація визначається як знята невизначеність. Чим більше знімається невизначеності, тим більше людина одержує інформації. Наприклад, в науці деякий час існувала невизначеність відносно того, чи закони еволюції чи закони генетики є визначальними в процесі розвитку видів. А коли стало відомо, що процес видоформування зумовлюється дією як законів еволюції так і законів генетики і що теорія еволюції Дарвіна і теорія генетики доповнюють одна одну, тоді дана невизначеність була знята.

Ірраціональне (від лат. *irrationalis* – нерозумний, підсвідомий) – те, що суперечить логіці, протиставляється раціональному. Це те, що не можна виразити з допомогою логічних форм.

Істина – відповідність змісту думок, знань об'єкту пізнання. Це відображення речей такими, якими вони є в дійсності.

Істинне значення – одна із можливих характеристик висловлювання(судження) з точки зору істинності або хибності. Кожне висловлювання може бути або істинним або хибним. Якщо висловлювання відповідає дійсності, то воно є істинним, а якщо не відповідає дійсності, то є хибним.

Історичне і логічне – категорії діалектичної логіки, які виражають відношення між реальним процесом розвитку предмета і його відображення у науковому пізнанні. Логічне є відображенням історичного і тому без історичного не може існувати логічного.

Категоричне судження (від грец. kategoricos – безумовний, стверджуючий) – судження, в якому виражається належність або неналежність ознаки предмету або самого предмета до класу інших предметів.

Категорія (від грец. kategoria – висловлювання, судження, ознака) – фундаментальне поняття, в якому відображаються найбільш загальні ознаки, зв'язки і відношення між предметами і явищами об'єктивного світу. Наприклад, у філософії категоріями є матерія”, „свідомість”, „рух”, „простір”, „час” тощо.

Каузальний (від лат. causa – причина) – причинний.

Квадрат логічний – наглядна схема, яка допомагає запам'ятати відношення, які є між судженнями..

Квантор (від лат. quantum – скільки) – в логіці логічні оператори, з допомогою яких виражають кількісні характеристики суджень. Наприклад, у судженні „Деякі філософи гуманісти”, з допомогою квантора „деякі” виражається, що це судження часткове. У судженні „Усі люди розумні істоти” з допомогою квантора „усі” виражається, що судження загальне.

В логіці використовуються і квантори існування, з допомогою яких стверджують існує чи не існує предмет чи явище. Наприклад, „У кожній бібліотеці існують книги, які не читаються”.

Квінтесенція (від лат. quinta essentia – п'ята сутність) – саме суттєве, саме головне.

Клас (від лат. classis – група) – сукупність предметів, які мають декілька загальних ознак і з допомогою яких даний клас відрізняється від подібних класів.

Класифікація (від лат. classis – розряд, facio – роблю) – ділення родового поняття на видові на певній основі. Класифікацією є періодична система елементів Д.І. Менделєєва, система тварин і рослин К. Ліннея.

Коло у визначенні – коли визначуване поняття визначається через інше поняття, котре в свою чергу, пояснюється через перше.

Контрарна протилежність (від лат. contraries – протилежний) – відношення між протилежними поняттями і судженнями.

Конкретне поняття (від лат. concretus – густий, твердий) - поняття, в якому на відміну від абстрактного поняття, мислиться окремий предмет або явище. В абстрактному понятті мисляться окремі ознаки предметів не по алфавіту.

Конкретна тотожність – тотожність між діалектичними протилежностями. Це така тотожність, яка включає в себе і відмінність.

Наприклад конкретна тотожність є між такими протилежностями як „плюс” і „мінус”, „жінка” і „чоловік”, „сили протягування” і „сили відштовхування”.

Конкретність істини – кожна істина може вважатися істиною тільки по відношенню до конкретних умов, місця і часу. Наприклад, закони класичної механіки можуть вважатися істиною тільки по відношенню до макросвіту. В мікросвіті дані закони не діють.

Консеквент (Від лат. consequens – наслідок , наступний висновок) – у імплікативному судженні наслідок, який випливає із основи. Наприклад, у судженні „Якщо людина вивчає логіку, то вона підвищує культуру мислення” консеквентом буде висловлювання „то вона підвищує культуру мислення”.

Константа (від лат. constans – незмінний, постійний) – в логіці вираз, який зберігає незмінне значення в процесі усієї логічної операції. Наприклад, в судженні

$$\begin{array}{l} a \rightarrow b \\ b \rightarrow c \\ \hline a \rightarrow c \end{array}$$

константою буде сполучник імплікація, два засновки і один висновок.

Концепт (від лат. conceptus – поняття) – зміст, сенс поняття.

Кон'юнкція (від лат. conjunctio – сполучник, зв'язок) – логічний сполучник, з допомогою якого з'єднуються судження в складне судження. Позначається “ $\wedge$ ”, і читається як „і”. Наприклад, $A \wedge B$ читається A і B . „Число 6 ділиться на три і на два.

Корелятивний (від лат. correlativus – відносний) - співвідносний. Корелятивними називаються поняття, зміст одного з яких розкривається через зміст іншого поняття. Наприклад, „матерія” і „свідомість”, „можливість” і „дійсність”.

Лаконізм (від грец. lakonismos – стислий, небагатомовний) – стислість у вираженні думок.

Лема (від грец. lemma – припущення) – умовно-розділовий умовивід.

Логіка (від грец. logos - слово, думка, мова, розум) – поняття, яке вживається в різних сенсах. **Формальна логіка** - наука про форми і закони людського мислення.

Сучасна логіка складається із декількох логічних систем. Це логіка висловлювань, логіка предикатів, модальна логіка, часова логіка та ін.(д

Логістика – назва формальної логіки, яка вивчається з допомогою математичних методів. В іншому значенні – це мистецтво обчислювання.

Логічна машина – механічний, електромеханічний, електронно-обчислювальний прилад, який використовується для вирішення математичних і логічних задач, для управління технологічними і виробничими процесами, для збереження і переробки інформації.

Логічна істинність – істинність висловлювання, яка визначається його формально-логічною будовою і певними логічними константами. Наприклад, логічно істинним буде таке складне судження як (закон протиріччя).

Логічні константи – логічні постійні.

Логічна операція – дія, в якій із одних думок по правилам логіки виводяться інші думки.

Логічна постійна – назва терміна, який зберігає одне і теж значення у всіх висловлюваннях незалежно від їх конкретного змісту. Наприклад, логічними постійними будуть такі терміни як „існує”, „усі”, „тоді і тільки тоді, коли”.

Логічна символіка - сукупність знаків, якими позначаються логічні операції, структура форм мислення, логічні висновки. Наприклад, символами логічних операцій є кон'юнкція, диз'юнкція, імплікація.

Логічна суперечність – логічна помилка, яка пов'язана з порушенням закону суперечності.

Логічна форма – структура думки, спосіб зв'язку її елементів. Поняття, судження, умовиводи є логічними формами, вони можуть мати різний зміст, але їх форма буде одна і таж. Наприклад, судження „Київ – столиця України” і „Варшава – столиця Польщі” різні по змісту, але однакові по формі. Їм притаманна форма: $S \in P$.

Логічний квадрат – наглядна схема, яка виражає відношення між деякими видами суджень (відношення протилежності, відношення суперечності, відношення підпорядкування, відношення підпротилежності).

Логічні закони – внутрішній, необхідний суттєвий зв'язок між думками. Основними в формальній логіці є закон тотожності, закон протиріччя, закон виключеного третього, закон достатньої підстави.

Логічні змінні – назва термінів, які змінюють своє значення у висловлюваннях в залежності від їх конкретного змісту. Наприклад, у формулі “Усі $S \in P$ ” логічними змінними є S і P . На їх місце можна підставити любі судження. Наприклад, „Усі кити – ссавці”, “Усі зірки сяють власним світлом”.

Логомахія (від грец. logos – слово і mache – суперечка) - суперечка, в якій чітко не визначений предмет суперечки. Така суперечка, в якій обидві сторони вживають недостатньо визначені або взагалі невизначені поняття.

Логос (від грец. logos – слово, поняття, думка, розум) – думка, слово, вчення. Термін, який ввів у філософію стародавньогрецький філософ Геракліт (бл. 544 - бл. 483 до н. е.). Він називав логосом всезагальну необхідність, закономірність світу.

Математична логіка – назва сучасної логіки, яка виникла у другій половині 19 ст. – на початку 20 ст. на основі традиційної формальної логіки. Математична логіка використовує методи побудови спеціальних формалізованих мов і обчислювань.

Металогіка (від грец. meta – після, позаду, за) – логіка, яка вивчає будову і властивості формальних логічних теорій з допомогою математичних методів.

Метаматематика – розділ математичної логіки, який вивчає основи математики, структуру математичних доказів і математичних теорій.

Метамова (від грец. meta – після, позаду, за) – мова, засобами якої досліджуються і описуються властивості іншої мови, яка називається об'єктною або предметною.

Метатеорія (від грец. meta – після, позаду, за) – теорія, яка вивчає структуру і властивості деякої іншої теорії. Теорія, властивості якої досліджуються в метатеорії, називається об'єктною або предметною теорією.

Метод (від грец. methodos – шлях дослідження, навчання, викладання) – система правил, якими користуються при вирішенні певних теоретичних і практичних проблем. Метод – це шлях пізнання, який спирається на знання, яке одержане раніше. Є методи спеціальні, які використовуються в одній або декількох науках. Загальні методи використовуються в усіх науках. Загальними методами є метод єдності аналізу і синтезу, метод дедукції і індукції, метод моделювання та ін.

Метод супутніх змін – якщо зі зміною однієї з обставин, що передують виникненню досліджуваного, змінюється і саме явище, то, ймовірно, що саме ця обставина є причиною виникнення цього явища.

Методологія науки – теорія, яка вивчає структуру наукового знання, засоби і методи наукового пізнання.

Мислення – це цілеспрямоване, опосередковане і узагальнене відображення людиною предметів і явищ зовнішнього світу в поняттях, судженнях, умовиводах, наукових теоріях гіпотезах і т.п. Цілеспрямованість мислення полягає в тому, що людина здатна створювати ідеальні, мисленні конструкції речей і явищ, які ще не існують. Потім на основі мислених конструкцій створюються ті чи інші предмети. Опосередкованість мислення полягає в тому, що між мисленням і між предметами і явищами зовнішнього світу є посередник – відчуття. Узагальненість мислення полягає в тому, що людина здатна створювати поняття, які відображають найбільш загальні, суттєві ознаки предметів. Створити поняття не можна без класифікації і узагальнення. Узагальнення – це і здатність людини здійснювати операцію переходу від менш загального поняття до більш загального поняття.

Мнемоніка (від грец. mnemonikon – мистецтво запам'ятання) – сукупність різних засобів, які сприяють запам'ятання якомога більшої кількості інформації. Наприклад, див. „логічний квадрат”.

Множина – сукупність елементів, які мають спільні властивості. Наприклад, „множина столиць країн”, „множина популяцій тварин” тощо.

Множин теорія, див.: **Теорія множин**.

Мова – звукова матеріальна оболонка мислення, засіб спілкування, обміну думками між людьми.

Модальність (від лат. modus – вид, засіб) – оцінка висловлювання, яка дається з певної точки зору. Модальна оцінка дається з допомогою таких понять як „необхідно”, „можливо”, „обов'язково”, „дозволяється” і т. п. Наприклад, модальними висловлюваннями будуть: „Можливо, що цей рік буде урожайним”, „Необхідно, що при підвищенні температури обсяг газу збільшується”.

Моделювання – метод, в якому предмет, що вивчається, заміщується яким-небудь природним або штучним аналогом, завдяки дослідженню якого ми

Моделювання ґрунтоване на подібності, спільності властивостей між предметом і його оригіналом.

Модус (від лат. *modus* – міра, засіб, образ, вид) – в логіці різновидність якогось умовиводу. Наприклад, в простому категоричному умовиводі є 19 правильних модусів.

Модус поненс (від лат. modus ponens) – умовно-категоричний умовивід, в якому від ствердження основи (антецедента) умовного судження здійснюється перехід до ствердження його наслідку (консеквентна):

$$\mathbf{B}$$

Дане небесне тіло світить власним світлом.

Можливість логічна – судження, яке входить один із модальних операторів.
Інші модальні оператори: „необхідно”, „неможливо”.

Невірна промова слів – логічна помилка, яка полягає в тому, що зміна наголосу в слові може змінити його сенс. Наприклад, „закол`о ти” і „з`а колоти”.

106

Необхідні і достатні умови – це умови, які визначають істинність висловлювання. Необхідними умовами істинності висловлювання A є умови без яких воно не може бути істинним. Достатніми називаються такі умови, при наявності яких судження висловлювання A є істинним. Умови можуть бути необхідними, але недостатніми.

Необхідність логічна – наряду з „можливістю” одна із модальних характеристик висловлювання. Наприклад, із подвійного заперечення судження з необхідністю витікає його ствердження: $\overline{\overline{A}} = A$.

Неповне визначення – визначення, в якому порушено правило співмірності, тобто обсяг визначуваного поняття має дорівнювати обсягу визначаючого поняття.

Непрямий доказ – доказ, в якому істинність тези доводиться шляхом встановлення хибності антитези.

Несуперечливість – мислення, в якому відсутні логічно протилежні, суперечливі судження про один і той же предмет, в один і той же час, в одному і тому ж відношенні.

Несуперечності закон – див. *Закон суперечності*.

Неявне визначення – визначення, в якому поняття не визначається безпосередньо, а встановлюється з системи його відношень до інших понять у певному контексті. Найчастіше вживаються контекстуальні і аксіоматичні визначення. У контекстуальному визначенні контекстом є звичайний уривок будь-якого тексту. У аксіоматичному визначенні контекстом виступає сукупність положень якої-небудь теорії, які не потребують обґрунтування (наприклад, аксіоми і постулати геометрії Лобачевського).

Обґрунтування – обґрунтування істинності суджень засобом доказу. Судження є обґрунтованим, якщо доказ його істинності здійснюється по правилам логіки.

Об'єкт (від лат. objectum – предмет) – предмет пізнання, який існує незалежно від свідомості людини.

Об'єктивність – незалежність від суб'єкта, людської свідомості. Наприклад, зміст судження „сума кутів трикутника дорівнює 180 градусів” визначається природою даної геометричної фігури незалежно від того усвідомлює це людина чи ні.

Обмеження поняття – логічна операція, в процесі якої переходять від поняття з більшим обсягом до поняття з меншим обсягом. Наприклад, „юрист” – „адвокат”.

Обсяг поняття – усі предмети, які мисляться в понятті. Наприклад, обсягом поняття „економіст” будуть усі економісти.

Одиничне поняття – поняття, в якому мислиться один предмет (обсяг поняття дорівнює одиниці).

Одиничне судження – судження, в якому дещо стверджується або заперечується про окремий предмет. Наприклад, „Київ - столиця України”.

Ознака – все те, в чому предмети і явища подібні один із одним або в чому вони відрізняються один від одного.

Омана – хибне уявлення про що-небудь, помилка.

Остенсивне визначення (від лат. ostendere – показувати) – таке визначення поняття, коли безпосередньо показується предмет, яким позначається дане поняття.

Омонім (від грец. homos – однаковий, onoma – ім.'я) – мовний вираз, який має декілька значень. Наприклад, „діалектика” – слово, яке позначає мистецтво суперечки і вчення про розвиток.

Опосередкованість – зумовленість одного знання іншим. Знання, яке одержується в результаті застосування умовиводів. Це знання протиставляється безпосередньому знанню, яке одержується в результаті взаємодії відчуттів людини з предметами і явищами зовнішнього світу.

Парадигма (від грец. paradeigma – приклад, взірець) – сукупність теоретичних і методологічних положень, які прийняті на певному етапі розвитку науки як такими, що є взірцем, стандартом наукового дослідження, тлумачення і систематизації наукових даних. Наприклад, парадигмою на сучасному етапі розвитку науки є діалектико-матеріалістичний метод пізнання.

Парадокс (від грец. para – проти, doxa – думка) – думка яка ніяк не узгоджується з думками, істинність яких не викликає сумніву. Це заперечення того, що вважається безумовно істинним. Наприклад, коли виникла квантова механіка, то її закони ніяк не узгоджувались з загальноприйнятою механічною картиною світу. Різновидом парадоксів є різного роду антиномії. Наприклад, антиномії „брехун”, „куча” і т.п.

Парадокс „брехуна” – один із парадоксів, який тлумачиться так:

Людина говорить: „Я кажу неправду”. Якщо вона говорить неправду, то це є брехня і тому вона не говорить неправду. Якщо ж людина говорить правду, то те, що вона говорить є істина, і тому вона бреше (говорить неправду). В даній ситуації людина говорить і правду і неправду одночасно.

Паралогізм – логічна помилка, яка пов'язана з неусвідомленим порушенням правил і законів логіки.

Параметр (від грец. parametron – відмірюваний) – величина, яка характеризує деяку властивість, режим роботи якого-небудь механізму, пристрою. В математиці – величина, яка не змінюється на протязі рішення задачі.

Парафраза (від грец. paraphrases – опис) – передача своїми словами думок, текстів інших авторів.

Партикулярний (від лат. particula – частка) – частковий. Наприклад, „часткове судження”.

Перетин класів – логічна операція завдяки якій знаходять спільні для класів елементи. Наприклад, перетином класів *A* (матеріалісти) і *B* (діалектики) буде клас *C* (матеріалісти - діалектики).

Перетворення (від лат. obversio – перетворювати, повертати) – безпосередній умовивід, в якому змінюється якість судження, а на місце предиката

вихідного судження ставиться предикат, який знаходиться з ним у відношенні суперечності.

Питання – речення, в якому виражається недостаток інформації про який-небудь предмет і потреба відповіді, пояснення.

Пізнання – процес накопичення, переробки знань про навколишній світ, людину, суспільство. Процес пізнання здійснюється з допомогою чуттєвих і логічних форм відображення дійсності.

Підміна тези – логічна помилка в доказі, коли доказують певну тезу, а в процесі доказу переходять до доказу зовсім іншого положення. Наприклад, замість того щоб доказати тезу „Громадянин М. винен в порушенні правил безпеки на виробництві” доказують що „М. порядна людина”, „М працює на підприємстві 30 років” і т. п. На цій підставі намагаються спростувати істинність тези.

Підтвердження – відповідність знання фактам експериментальним даним.

“Після цього, отже по причині цього” (від лат. post hoc ergo propter hoc) – логічна помилка, яка полягає в тому, послідовність явищ в часі приймають за їх причинний зв'язок.

Подвійного заперечення закон – закон, згідно з яким ствердження тотожно подвійному запереченню даного судження. Символічно це позначається:

$$A = \overline{\overline{A}},$$

де $\overline{\overline{A}}$ – знак тотожності (рівносильності), дві риски над A – подвійне заперечення, яке читається так: не (не- A). Наприклад, судження „Число 11 просте” тотожно судженню „Число 11 не непросте”.

Поняття – форма мислення, в якій відображаються найбільш загальні та істотні ознаки предметів.

Порівняння – логічний спосіб формування понять на основі встановлення відмінності і подібності між предметами і явищами.

Поспішне узагальнення – логічна помилка в індуктивному умовиводі, яка полягає в тому що на основі дослідження деяких елементів класу робиться висновок про увесь клас.

Постулат (від лат. postulatum – те, що вимагається) – вихідне положення якої-небудь теорії, яке приймається за істинне без доказу.

Наприклад, в основі геометрії Евкліда лежать п'ять аксіом і п'ять постулатів, які сприймаються на віру.

Пояснення – одна із найважливіших функцій наукової теорії. В процесі пояснення наука розкриває закони дії чи розвитку тих чи інших явищ, причини, що їх зумовлюють.

Правило висновку – правило, яке визначає перехід від засновків до висновку. Наприклад, якщо є істинними два судження одне з яких має форму імплікації, а інше є основою(антецедентом) цієї імплікації, то по правилу відокремлення можна зробити висновок про істинність основи(консеквентна).

Предикат (від лат. praedicatum – сказане) – термін судження, в якому стверджується або заперечується належність ознаки предмету думки (суб'єкту). Предикат судження позначається буквою *P*.

Причинний зв'язок - необхідний зв'язок між явищами і предметами. Причина – це явище, дія якого визиває, змінює, визначає інше явище. Причинний зв'язок між причиною *A* і наслідком *B* полягає в тому, що без явища *A* не може з'явитися явища *B*.

Проблема (від грец. problema – задача, трудність) – питання або комплекс питань, які виникають в процесі пізнавальної діяльності і практики. Нерідко вирішення проблем пов'язано з великими інтелектуальними зусиллями. Наприклад, в науці довгий час існувала проблема дарвінівської і генетичної теорій розвитку біологічних видів.

Простий категоричний силогізм – умовивід, в якому висновок виводиться із двох засновків, які є категоричними судженнями.

Протилежність логічна – відношення між протилежними поняттями або судженнями. У відношенні протилежності знаходяться такі несумісні поняття

Протиріччя – в логіці два висловлювання, із яких одне є запереченням іншого. Наприклад: „Логіка – наука про закони і форми мислення” і „Логіка не є наукою про закони і форми мислення”, „Лондон – столиця Англії” і „Лондон не є столицею Англії”. Слід зазначити, що протиріччя має місце лише в тому випадку, коли заперечення і ствердження стосуються одного й того ж предмета і висловлюються в один і той же час.

Протиріччя діалектичне – взаємодія між протилежностями, які знаходяться у відношенні взємовиключення, взаємообумовлюваності, взаємопроникливості. Таке протиріччя притаманне усім предметам і явищам(і мисленню людини) і є джерелом розвитку, руху природи, суспільства, мислення. Наприклад: протиріччя між силами протягування і відштовхування, між прогресом і регресом, між абсолютною і відносною істинами, між одиничним і загальним у судженні.

Прямий доказ – доведення, в якому з аргументів, пов'язаних за певною схемою міркування, безпосередньо витікає висновок.

Пусте поняття – поняття, обсяг якого дорівнює нулю. Це поняття, яке не відображає ніяких предметів. Наприклад, пустими поняттями будуть: „вічний двигун”, „русалка”.

Раціональність (від лат. ratio – розум) – те, що має відношення до розуму, обґрунтованість розумом в протилежність ірраціональному, нерозумному, недоступному раціональному розумінню.

Рівнозначність (еквівалентність) – відношення між висловлюваннями, яке характеризується тим, що вони приймають однакові істинні значення. Наприклад: якщо судження *A* і *B* є істинними, то формули „Невірно, що *A* і *B* тоді і тільки тоді, коли невірно, що *A* або невірно, що *B*”.

Розділово-категоричний умовивід – умовивід, в якому один із засновків розділове судження, а другий засновок – категоричне судження.

Розуміння – засвоєння нової інформації, нового змісту в процесі пізнавальної діяльності. Розуміння пов'язано з розкриттям законів розвитку, функціонування, істотних ознак предметів і явищ.

Розділово-умовний умовивід, див.: *Дилема*.

Сенс – зміст знакового виразу, думка, яка міститься в словах. Щоб зрозуміти значення деякого виразу необхідно зрозуміти його сенс.

Середній термін силогізму (від лат. terminus medium) – термін силогізму, який входить в більший і менший засновки, але відсутній у висновку.

Силогізм (від грец. sillogismos – підраховування) – умовивід, в якому із двох категоричних суджень виводиться нове судження (висновок).

Силогістика (від грец. sullogistikos – той, що виводить умовивід) – логічне вчення про побудову і правила виводу умовиводів, які складаються із простих категоричних суджень.

Символ (від грец. symbolon – умовний знак) – умовний чуттєво сприймаємий об'єкт, письмовий або звуковий знак, яким позначають предмети, явища, поняття. В логіці, наприклад, символами такі знаки як “ $\wedge$ ”, (кон'юнкція), “ $\vee$ ”, (диз'юнкція), “ $\rightarrow$ ”, (імплікація).

Синонім – (від грец. sunonimus – однойменний) – слова різні по звучанню і однакові по сенсу. Наприклад, синонімами будуть такі поняття як „найбільша птиця в світі” і „страус”.

Синтез (від грец. sunthesis – з'єднання) – мислене з'єднання елементів цілого. Синтез органічно пов'язаний з *аналізом* - мисленим розчленуванням цілого на складові елементи.

Система (від грец. sustema – ціле, те, що складається із елементів) – об'єднання взаємопов'язаних елементів, які знаходяться в стані функціонування і розвитку. Наприклад, кровоносно-судинна система людини. В іншому сенсі поняття система виражає сукупність взаємопов'язаних елементів цілого. Наприклад, система хімічних елементів Менделєєва.

Слово – звукова матеріальна оболонка мислення.

Сорит (від грец. sorit – куча) – складноскорочений силогізм, у якому не висловлюють, а тільки мають на увазі більші або менші засновки і всі висновки, крім останнього.(див. с.).

Софізм (від грец. sophisma – вимисел, вигадка, хитрість) - логічна помилка, яку свідомо, навмисне допускають у процесі суперечки для того, щоб хибу видати за істину або навпаки істину – за хибу. Наприклад, один із античних софізмів „Рогатий” має такий вигляд:

Те, що ти не губив, ти маєш.

Ти не губив рогів.

Отже, ти маєш роги.

У даному софізмі ототожнюються нетотожні поняття „те, що мав і не губив” і „те що не мав і не губив”, що є порушенням закону тотожності.

Сприйняття – чуттєвий образ предмета, який виникає в результаті безпосередньої взаємодії предмета або явища з органами відчуттів.

- Строга диз'юнкція** – складне судження, в якому прості судження з'єднуються сполучником „або”, який вживається у виключеному значенні. Наприклад, „Громадянин М. скоїв злочин або не скоїв злочину”.
- Строга імплікація** – така імплікація, в якій сполучник „якщо..., то...” виражає зв'язок антецедента (основи) і консеквентна(наступного члена імплікації) по сенсу, на відміну від матеріальної імплікації, в якій не виражається змістовний зв'язок між антецедентом і консеквентом. Прикладом строгої імплікації буде таке судження: „Якщо через мідний провідник провести електричний струм, то він буде нагріватись”.
- Структура** (від лат.structura – будова, зв'язок) – стійкий зв'язок між елементами цілого. Наприклад, структура простого категоричного силогізму складається із таких елементів як суб'єкт, предикат, зв'язка і квантор.
- Суб'єкт судження** – предмет думки. Наприклад, в судженні „Богдан Хмельницький – великий український полководець” суб'єктом буде поняття „Богдан Хмельницький”.
- Судження** – це форма мислення, в якій дещо стверджується або заперечується про відношення між предметами і їх ознаками. (див.)
- Судження відношення** – таке судження, в якому виражається відношення між предметами, властивостями по величині, положенню в просторі, часовій послідовності, причині та наслідку. Наприклад, „Київ ближче до Сум а ніж Львів”, „Тертя – джерело тепла”.
- Судження заперечуване** – судження, в якому заперечується належність ознаки предмету, або самого предмету до класу предметів. Наприклад, „Деякі птиці не відлітають у теплі краї”.
- Судження стверджуване** – судження, в якому виражається належність ознаки предмету або самого предмета до класу предметів. Наприклад, „Усі зірки світять власним світлом”.
- Судження часткове** – судження, в якому дещо стверджується або заперечується про частину предметів певного класу предметів. Наприклад, „Деякі студенти нашого курсу – відмінники”.
- Судження існування** (екзистенціальні) – судження, в яких виражається факт існування або не існування предметів і явищ. Наприклад, „Диму без вогню не буває”, „Матерія існує”.
- Суперечка** – зіткнення несумісних думок, під час якого кожна сторона відстоює істинність своєї думки. Загальними рисами суперечки є протиріччя, відсутність єдиної думки по певній проблемі, розбіжності у поглядах. Суперечка складається із таких елементів: а) теза – висловлювання, істинність якого потрібно довести; б) аргументи – висловлювання, які є основою доказу; в) аргументація – зв'язок аргументів з тезою.
- Сутність** – сукупність усіх необхідних властивостей, зв'язків, відношень притаманних предметам і явищам. Наприклад, сутністю засобу виробництва є те, що він завжди характеризується певним рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Суттєва ознака – ознака, без якої предмет не може існувати, яка виражає його природу і відмінність від інших предметів. Наприклад, суттєвою ознакою виробничих відносин є форма власності на засоби виробництва.

Сходження від абстрактного до конкретного – метод вивчення предметів або явищ, в якому здійснюється перехід думки від абстрактного (неповного) до конкретного(повного, багатого по змісту знання. Метод сходження від абстрактного до конкретного застосував К. Маркс в своєму науковому творі „Капітал”.

Таблиця істинності – таблиця з допомогою якої визначається істинність складних суджень.

Тавтологія (від грец. *tauto* – те ж саме, *logos* – слово, вчення) – логічна помилка, сутність якої полягає в тому, що поняття, яке визначається характеризується засобом самого себе. Наприклад: „Шахрай – це людина, яка займається шахрайством”.

Теза – один із елементів доказу, положення, що обґрунтовується. Теза виражається у формі судження чи системи суджень. Наприклад: „Кожна форма руху матерії може перетворюватися в іншу форму матерії”.

Теоретичне мислення – мислення, яке не пов'язане безпосередньо з практичними діями. Таке мислення має справу з формалізованими системами, створеними з допомогою певного понятійно-категоріального апарату, штучної мови.

Теорія (від грец. *theoria* – спостереження, розглядання, дослідження) – найвища форма наукового пізнання, яка розкриває закономірності і причини явищ навколишнього світу. На цій основі теорія виконує такі важливі функції як пояснювальна і прогностична.

Прикладом наукової теорії є теорія еволюції Ч.Дарвіна, електромагнітна теорія Дж. К. Максвелла.

Теорія пізнання (гносеологія) – розділ філософії, предметом ви вчення якої є проблеми пізнаваності світу.

Термін (від лат. *terminus* – межа, кінець чого-небудь) – поняття, яке чітко визначене і придатне до вживання.

Типологія (від грец. *tipos* – відбиток, форма) – вчення про систематизацію і класифікацію складних об'єктів. Наприклад, класифікація типів вищої нервової діяльності, типи засобів виробництва тощо.

Тотожність – рівність предмета з самим собою та іншими предметами. Кожен предмет є тотожним самому собі, оскільки він зберігає деякі істотні риси, і є нетотожним самому собі, оскільки предмет в кожному мить змінюється.

В логіці тотожність виражається так: „ $p \equiv g$ ” тоді і тільки тоді, коли p має усі властивості, які притаманні g , а g має усі властивості, які притаманні p .

„**Топіка**” – логічний трактат Арістотеля, в якому розглядається теорія суперечки (полеміки).

Традиційна логіка – перший етап в розвитку формальної логіки, який розпочався в 4 віці до н.е. і завершився вкінці 19 – го - початку 20 ст., коли сформувалась сучасна математична (символічна) логіка.

Традукція (від лат. *traductio* – переміщення) – умовивід, в якому засновки і висновок є судженнями однакової загальності.

Наприклад:

Шість більше п'яти.
П'ять більше трьох.

Три більше шести.

Умовивід – форма мислення, за допомогою якої з одних суджень (засновків) одержуються нові судження - висновки. Наприклад:

Усі люди - смертні.
Сократ – людина.

Отже, Сократ – смертний.

Умовивід із суджень з відношеннями – умовиводи, в яких засновки і висновок є судженнями з відношеннями рівності, нерівності, причини і наслідку, положення в просторі, по часовій послідовності, по родинним ознакам тощо. Прикладами таких умовиводів є:

1) A більше B 2) $A = B$
    B більше C $B = C$

A більше C

$A = C$

3) Львів далі на захід аніж Київ.   4) Іван – брат Петра.
   Київ далі на захід аніж Чернігів.   Петро – брат Степана

Львів далі на захід аніж Чернігів.   Іван – брат Степана.

Умове судження – складне судження, яке складається з простих суджень з'єднаних сполучником „якщо... то...”. Наприклад, „Якщо людина порядна, то вона й веде себе з гідністю”. Схема умовного судження: „Якщо A , то B ”.

Умовно-категоричний умовивід – умовивід, в якому більший засновок є умовним судженням, а менший засновок - категоричним судженням.

Уявлення – чуттєво-наглядний образ предметів і явищ. З допомогою уявлення людина здатна створити образ предмета, який сприймався раніше.

Фабула (від лат. *fabula* – чутка, сюжет, історія) – послідовний розвиток подій, пригод, які зображуються в певному творі.

Факт (від лат. *factum* – зроблене, те, що здійснене) – подія, предмет, явище, які існують реально. Факти виражаються з допомогою фактофіксуючих суджень. Наприклад, коли Ломоносов досліджував сонячне затемнення Венери, то дійшов до висновку, що на Венері є атмосфера. Цей факт він виразив фактофіксуючим судженням: „На Венері є атмосфера”.

Фальсифікація (від лат. *falsus* – хибний, *fascio* – роблю) - доведення хибності теорії або гіпотези на основі їх емпіричної перевірки. Фальсифікація може здійснюватися з допомогою умовно-категоричного умовиводу (модусу толленса). Із теорії, яка перевіряється, дедукується деяке

емпіричне судження A . Це має такий вигляд: $T - A$. Потім у науковому експерименті з'ясовується, що судження A хибне, а істинним є судження $\neg A$. Із $T - A$ і $\neg A$ витікає T , тобто хибність теорії T .

Фігура силогізму – форма силогізму, яка визначається розташуванням середнього терміна.

Форма (від лат. forma – вид, образ) – внутрішня структура, будова, спосіб взаємозв'язку елементів предмета. В логіці форма мислення, яка виражає структуру окремих думок (див. **Поняття, Судження, Умовивід**).

Формалізація (від лат. forma – вид, образ) – відображення дійсності в точних поняттях і судженнях. В такому відображенні використовується формалізована (штучна) мова, аксіоматико-дедуктивний метод. Формалізована теорія відволікається від змістовного сенсу вихідних понять, в ній використовуються правила логічного висновку теорем із аксіом.

Формальна логіка, див. **Логіка**.

Форми мислення – в традиційній логіці формами мислення є поняття, судження і умовивід.

Функція (від лат. functio – здійснення, виконання) – відповідність між змінними величинами x і y , в результаті якої кожному значенню величини x (незалежній змінній, аргументу) відповідає одне єдине значення y (залежна змінна). Ця відповідність записується так: $y = f(x)$.

Цифра – знак для позначення числа.

Частка – невелика частина цілого.

Часткове судження – судження, в якому дещо стверджується або заперечується відносно деякої кількості предметів певного класу. Наприклад, „Деякі хімічні елементи мають вільні електрони”.

Частковозаперечуване судження – судження, яке є частковим по кількості і заперечуванним по якості. Наприклад, „Деякі люди не вірять у краще майбутнє”.

Частковостверджувальне судження – судження часткове по кількості і стверджувальне по якості. Наприклад, „Деякі люди вірять у краще майбутнє”.

Число (від лат. numerus) – поняття математики, з допомогою якого позначається деяка кількість предметів, дається їй кількісна характеристика.

Чуттєва ступінь пізнання – відображення дійсності з допомогою відчуттів, сприйняття, уявлень

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Конверський А. Є. Логіка : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2025. 424 с.
2. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лекцій : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації ; 3-тє видання, перероб. і доповн. Львів : Магнолія плюс, 2025. 504 с.
3. Тягло О. В. Критичне мислення : навчальний посібник. Харків : Основа, 2008. 192 с.
4. Хоменко І. В. Еристика : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 280 с.

Додаткова:

1. Ворбертон Н. Коротка історія філософії / пер. А. Мороховська. Київ : Наш формат, 2023. 224 с.
2. Секундант С. Г. Ежен Дюпреель і Хаїм Перельман: нормативно-критичні засади «риторичного повороту в сучасній» філософії. Ч. 1. Sententiae. 41 (2), 2022, С. 61 – 93.
3. Синиця А. С. Логіка : навчальний посібник. Львів : Новий Світ-2000, 2012. 236 с.
4. Хоменко І. В. Що таке емпірикалізація в сучасних дослідженнях аргументації? *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Філософія*. 2022. Вип. 1(6). С. 47-50.
5. Циба В. Сучасна філософія свідомості : навчально-методичний посібник. Київ : НаУКМА, 2023. 169 с.
6. Щербина О. Філософія логіки, філософська логіка, аргументація. *Філософська думка*. 2013. № 5. С. 103-112. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Philos_2013_5_14
7. Simply Philosophy. London : Dorling Kindersley Limited DK, 2022. 225 p.

Інформаційні ресурси:

1. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства. URL: <https://lib.in.ua/103650-globalizacziia-naslidky-dlia-liudyny-i-suspilstva/>
2. Біографія Ніколо Макіавеллі. URL: <https://kuzminykh.org/1738-niccolomachiavelli.html>
3. Біографія Сократа. URL: <https://riara.com.ua/sokrat>
4. Філософська думка України XI–XVIII ст.: від патристики до схоластики / Стратій Я. та ін. Київ : НАН України, 2021. *Електронна бібліотека Інституту філософії ім. Г. Сковороди*. URL: https://www.filosof.com.ua/elektronna_biblioteka
5. Aristotle's Rhetoric. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2024. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/aristotle-rhetoric/>

6. Plato. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL:
<https://plato.stanford.edu/entries/plato/>.
7. Schopenhauer Arthur. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL:
<https://plato.stanford.edu/entries/schopenhauer/>

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Велика українська енциклопедія. Тематичний словник гасел з напрямку «Філософські науки» / за ред. проф. Киридон А. М. Київ : Енциклопедичне видавництво, 2019. 256 с.
2. Волинка Г. І. Філософія. Хрестоматія : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2023. 464 с.
3. Еко У. Історія філософії. Модерна доба. Харків : Фоліо, 2024. 544 с.
4. Філософія : підручник / за ред. О. В. Рябініної, Л. І. Юрченко. Харків : Видавництво Іванченка І.С., 2022. 286 с.
5. Філософія : словник термінів та персоналій / Бліхар В. С. та ін. Київ : КВІЦ, 2020. 274 с.
6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с.
7. Plato. Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2023. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/plato/>
8. Simply Philosophy. London : Dorling Kindersley Limited DK, 2022. 225 p.

Навчально-методичне видання
(українською мовою)

Ель Гуессаб Карім

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ФІЛОСОФСЬКОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

Методичні рекомендації
до самостійної роботи для здобувачів
ступеня вищої освіти бакалавра
спеціальності «Філософія»
освітньо-професійної програми «Європейські філософські студії і креативні
індустрії»

Рецензент *О. П. Масюк*
Відповідальний за випуск *Т. І. Бутченко*
Коректор *О. О. Широбокова*